Peter Johnsson

TILL FÖRINTELSENS MINNESPLATSER I POLEN

En guide till sex regioner

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

Forum för levande historia tackar historikern Stéphane Bruchfeld och pedagogen Ola Flennegård för värdefulla synpunkter på materialet.

© Peter Johnsson 2016, 2019

ISBN: 978-91-86261-40-5
Utgiven av Forum för levande historia 2016, 2019
Projektledare: Stefan Andersson
Textredaktör: Sara Larsson
Foto (där inte annat anges): Peter Johnsson
Produktion: Thomas Schiöler / Arkad Publishing
Grafisk form: Pelle Björkman / Typisk Form designbyrå
Omslag: Pelle Björkman / Typisk Form designbyrå

Innehåll

Utgivarens förord 5
Författarens förord 7
Inledning 10

Warszawa-regionen 16
Muranów–Mirów 20
Från Mokotów till centrum 48
Det judiska Praga 52
Museet Treblinka 59
Praktisk information 62

Łódź 63
Guide genom det judiska Łódź 67
Praktisk information 73

Poznań-regionen 74
Judiska minnesplatser i Poznań 80
Museet i Żabikowo 89
Museet i Chełmno nad Nerem 91
Praktisk information 94

Wrocław-regionen 95
Judiska minnesplatser i Wrocław 99
Museet Groß-Rosen 104
Praktisk information 105

Kraków-regionen och sydöstra Polen 106
Kraków 108
Den judiska stadsdelen Kazimierz 111
Kraków under ockupationen och Förintelsen 116
Auschwitz-Birkenau 121

Małopolska öster om Kraków 131
Podkarpackie – öster om Małopolska 145
Praktisk information 156

Lublin-regionen 158
Lublin 160
Förintelselägren 166
Judiska minnesplatser i regionen 172
Andra intressanta orter i regionen 181
Praktisk information 185

Referenser 186

Utgivarens förord

Ju större tidsavstånd till andra världskriget, desto mer verkar vi känna behov av att besöka de platser där världshistorien gjort avtryck. Vi vill se med egna ögon. Vi vill förstå och lära av det som skett. En resa till Förintelsens minnesplatser belyser vad vi som människor är kapabla till när vår medmänsklighet besegras av intolerans och hat. Resan påminner oss samtidigt om att vi kan bidra till att de män, kvinnor och barn som var offren inte glöms bort. Vi kan föra deras berättelser vidare.

Mycket finns att lära av besök på en historisk plats där vi ställs inför de mest centrala frågorna om vår existens. För att göra svåra skeenden begripliga är vi ofta hänvisade till att förenkla och generalisera. Men det går att lägga upp och genomföra en studieresa utan att bli trivial, och respekten för de drabbade kan bevaras. Forum för levande historia har mångårig erfarenhet av att arbeta med dessa frågor och har tagit fram stöd för lärare, som planerar att genomföra studieresor till Förintelsens minnesplatser med sina elever. Materialet består dels av en resehandledning, dels av en guide till sex olika regioner i Polen och bör ses som en helhet. Även om du tänker begränsa din resa till en viss region, rekommenderar vi att du läser samtliga delar av guiden. Vi tror att du på så sätt kommer att upptäcka många intressanta platser, personer och historiska händelser, som kan ge dig inspiration att utforska även andra delar av Förintelsens historia.

Med vårt samlade material – *Till Förintelsens minnesplatser i Polen* – vill vi ge dig verktyg att ställa frågor och läsa av landskapet för att finna spår av Nazitysklands brott, men också upptäcka fragment av det judiska och romska liv som i stort sett utplånades när tusentals byar och städer ödelades och miljontals människor mördades av nazisterna. Vilken är vår relation till den historiska händelsen och till de individer vilkas liv offrades på platsen? När riskerar vår nyfikenhet och vårt snäva nutidsperspektiv att bli en kränkning av dessa individers liv?

I den del av materialet som vi kallar handledning diskuterar författarna, historikern Kristian Gerner och pedagogen Christer Mattsson, historiska, didaktiska och pedagogiska frågor kring studieresor i Förintelsens spår.

I denna guide ger författaren Peter Johnsson tips på intressanta platser att besöka och praktiska förslag på hur resan kan läggas upp. Peter Johnsson är bosatt i Polen sedan mer än 30 år och bevakar landet ur politiskt, kulturellt och historiskt perspektiv.

Den aktuella guiden omfattar sex regioner – Kraków, Warszawa, Lublin, Wrocław, Łódź och Poznań – men kommer att utökas med ytterligare några regioner framöver. Både handledningen och guidematerialet kan gratis laddas ner från I-book store eller som pdf-fil från Forum för levande historias hemsida, www.levandehistoria.se. Vi har i första hand haft lärare i åtanke när vi tagit fram materialet, men det är till stora delar användbart också för andra målgrupper.

Stockholm i december 2018

Ingrid Lomfors
Överintendent, Forum för levande historia

Författarens förord

Mer än tre år har förflutit sedan jag sammanställde det första materialet i denna guide till Förintelsens minnesplatser i Polen. Många av besöken vid de olika platserna genomfördes under år 2014. Det är därför nödvändigt med en uppdatering. Det gäller bland annat nya kontaktuppgifter till vissa museer och andra minnesplatser.

Sedan första utgåvan av guiden publicerades år 2016 har dessutom mer betydande förändringar ägt rum vid några av de museer som beskrivs. Bland annat har nya och mer pedagogiska utställningar öppnat vid Fort VII i Poznań, liksom nya lokaler och en ny utställning vid museet Chełmno nad Nerem. Museet i Sobibór, som tidigare var starkt försummat, är när detta skrivs stängt på grund av ombyggnad. Nya lokaler och en ny utställning väntas bli klara under år 2019. I samtliga fall handlar det om förnyelse och förbättringar genomförda i den anda av mer öppen diskussion i samhället som karaktäriserat tiden efter kommunismens fall.

På senare år har samtidigt en helt annan och oroväckande utveckling satt sin prägel på det offentliga samtalet i Polen. Sedan det nationalkonservativa partiet Lag och rättvisa (Prawo i Sprawiedliwość, PiS) vid parlamentsvalet hösten 2015 erhöll egen majoritet och bildade regering, har de nationalistiska tongångarna blivit allt starkare såväl i politiken som i den offentliga debatten. Regeringens agerande har starkt kritiserats av Europeiska unionens ledande institutioner; EU-kommissionen och Europaparlamentet. Kritiken har i första hand rört nedmonteringen av det polska rättsväsendet och antagandet av nya lagar som enligt EU strider även mot Polens grundlag.

Den nationalistiska grundsyn som kännetecknar Lag och rättvisas ideologi har också medfört att man från ovan försöker ”skriva om” Polens historia från just dessa ideologiska utgångspunkter. Den statliga myndigheten IPN (Instytut Pamięci Narodowe, Institutionen för nationens minne), som bland annat har till uppgift att undersöka nazistiska och kommunistiska brott mot polacker, har i en förnyad lag som trädde i kraft

i juni 2016 ålagts att genom bildningsarbete ”stärka den nationella identiteten och patriotismen”.

I februari 2017 antog parlamentet ytterligare två kontroversiella lagförslag. Den ena av de nya paragraferna i lagen om IPN straffbelägger, med böter eller fängelse i upp till tre år, personer som hävdar att den polska nationen eller staten var medansvarig för Förintelsen, eller som på annat sätt anses markant förminska den tyska nazistiska regimens ansvar för Förintelsen. I den nya lagen ses begreppet nation som ett självständigt objekt, som i historisk mening existerar frikopplat från nationens medborgare – en central tanke i de flesta former av strikt ideologiskt baserad nationalism. En annan ny paragraf i samma lag gör det straffbart att förneka den ukrainska nationalistiska organisationen OUP-UPA:s brott mot det polska och judiska folket under perioden 1925–1950.

Båda dessa förändringar i lagen utsattes omedelbart för mycket hård kritik av omvärlden, framför allt av Israel, USA och Ukraina. Reaktionerna ledde till att Lag och rättvisa drog öronen åt sig. Någon månad efter att de två nya lagarna antagits i parlamentet röstade dess ledamöter för att slopa den första. Ukrainas protester förblev däremot ohörda och denna lagparagraf står kvar.

Det faktum att regeringen från början lade fram dessa lagförslag och att Lag och rättvisas ledamöter röstade igenom dem, är bara ett av flera exempel på den förändrade situationen i Polen, med ett bistrare offentligt diskussionsklimat också vad gäller frågan om Förintelsen.

Den nuvarande regeringen ser som sin uppgift att aktivt bidra till en politisk historieskrivning och vad man kallar ”patriotisk bildning”. En effekt av detta är att regeringen, trots starka protester från en rad polska historiker och intellektuella, börjat genomföra förändringar i det stora museum över andra världskriget som öppnade i Gdansk år 2015. Museet hade tidigare internationell och universell karaktär. Nu ska i stället Polen och den polska befolkningens lidande under kriget lyftas fram som centrala i utställningarna. Det finns skäl att befara att denna ”patriotiska bildning” med klara nationalistiska förtecken kommer att avspeglas även

i de nya läroböcker för grundskolan som nu skrivs inom ramen för en omfattande skolreform inledd hösten 2017.

Frågan som Lag och rättvisas ideologer samt regeringsföreträdare främst har lyft fram, och vill exponera som central i framställningen av Förintelsen, gäller enskilda polackers insatser för att rädda judars liv. Ett exempel på detta är det nya museum som år 2017 öppnade i orten Markowa i sydöstra Polen, tillägnat polacker i regionen som räddade judar. Utställningen har mött stark kritik från polska historiker. Man menar att museet underlåter att placera dessa personers hjältemod och hjältedåd i ett större sammanhang, vilket bidrar till en snedvriden bild av förhållandet mellan judiska och icke-judiska polacker under kriget. Debatten griper rakt in i den nya och nationalistiskt präglade diskurs som Lag och rättvisa försöker driva igenom.

Jag har valt att kommentera denna högaktuella polska diskussion i avsnittet om museet i Markowa – en av de nytillkomna minnesplatser som beskrivs i den nya utgåvan av guiden.

Warszawa i december 2018

Peter Johnsson

Inledning

Förintelsen av Europas judar ägde i första hand rum på av Tyskland ockuperad sovjetisk och polsk mark. En viktig orsak till detta är förbunden med logistik. Av de 11 miljoner judar, som enligt protokollet från Wannseekonferensen i Berlin år 1942 kom i fråga för den ”slutliga lösningen av judefrågan”, var en stor majoritet bosatt i Central- och Östeuropa. Enbart i Polen levde 3,3 miljoner vid krigets utbrott.

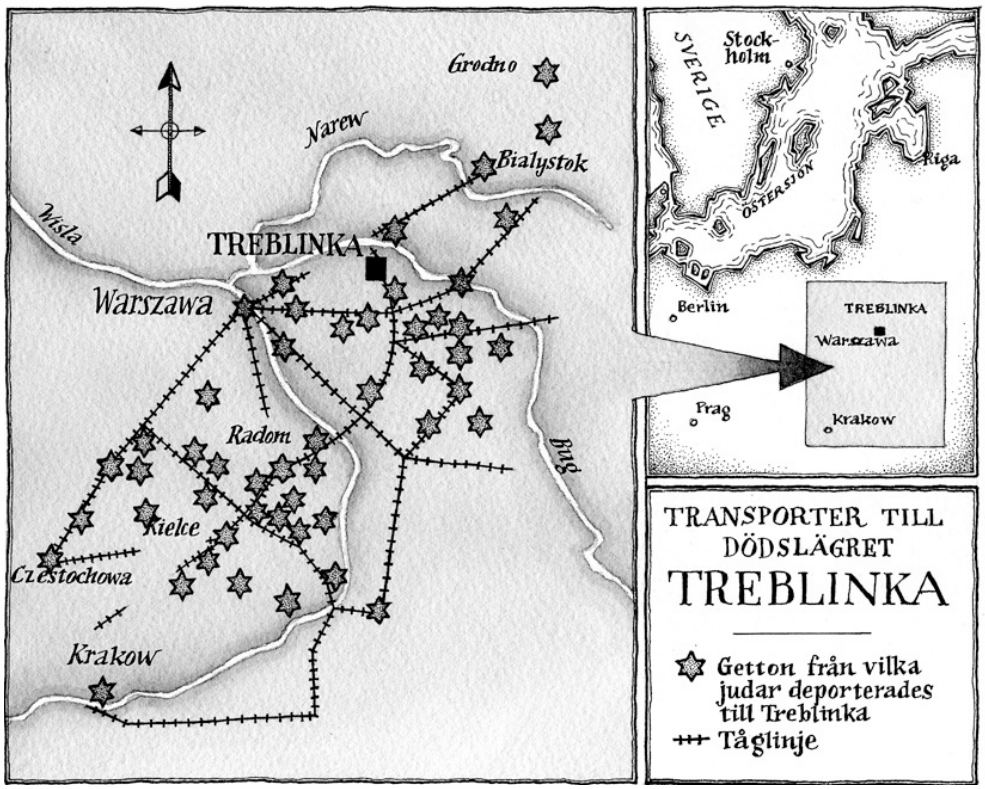

Det europeiska järnvägsnätet hade stor betydelse för genomförandet av Förintelsen. Flera miljoner människor transporterades med tåg genom hela Europa till getton, exekutionsplatser, uppsamlingsläger och förintelseläger. Illustration: Jakob Wegelius.

Att Förintelsens minnesplatser i så stor utsträckning finns i Östeuropa beror främst på denna geografiskt ojämna fördelning av Europas minst 10 miljoner judar före kriget. En av anledningarna till att så många levde i öst var att judarna från och med 1300-talet fördrivits från det ena landet efter det andra i Västeuropa till Central- och Östeuropa.

När massmördandet av Europas judiska befolkning inleddes sökte nazisterna medvetet efter platser för upprättande av förintelseläger som låg avlägset till, men som ändå i de flesta fall uppfyllde kravet på en smidig regional logistik.

Den systematiska förintelsepolitiken började ta form i samband med Nazitysklands invasion av Sovjetunionen i juni 1941 och fortsatte året efter på ockuperad polsk mark, där förintelselägren med gaskamrar upprättades. Redan före invasionen beräknade byråkraterna i Berlin hur många miljoner människor som måste mördas eller svältas ihjäl i de ockuperade sovjetiska områdena, för att man skulle kunna försörja inte bara ockupationsarmén och inflyttande tyskar utan också befolkningen på hemmafronten med livsmedel. Det var vidare österut som Hitler planerade att skapa sitt nya *Lebensraum* för en expanderande tysk befolkning. ”Östeuropa”, sa han i ett av sina s.k. bordssamtal, ”skall för oss bli detsamma som kolonierna i Indien var för det brittiska imperiet”. (Picker 1976)

Det är därför i dagens Lettland, Litauen, Vitryssland, Ukraina och Polen som vi finner de flesta minnesplatser efter nazisternas fysiska förintelse av en stor del av Europas judar. Denna tog sig olika uttryck och genomfördes med olika metoder i olika regioner inom detta väldiga geografiska område. Också minnesplatserna ser därför idag olika ut beroende på vart man beger sig. Den judiska befolkningen var heller inte geografiskt jämnt fördelad inom de ovan nämnda länderna. Därför har man större möjlighet att i vissa delar av exempelvis Polen finna kvarlevor som påminner om det judiska liv som en gång funnits där, än på andra håll i landet.

Den här guiden omfattar sex delar, som är koncentrerade till minnesplatserna i dagens Polen. Syftet med materialet är att ge lärare och elever, eller andra grupper som förbereder en studieresa, överblick av vad man kan besöka i olika polska regioner.

Generalplan Ost var namnet på nazisternas övergripande plan för hur östra Europa skulle koloniseras. Den föreskrev mördande och tvångsförflyttning av drygt 30 miljoner människor.

Europakartan, med 1937 års nationsgränser, visar omfattningen av Generalplan Ost. Mörkgrått – Tyskland (*Deutsches Reich*). Streckad linje visar en ”andra bosättningsfas” (*Siedlungsphase*). Ljusgrått – övrigt område i öst som behandlas i generalplanen. Illustration: Deutsche Forschungsgemeinschaft.

Under fyra decennier har jag som svensk utrikeskorrespondent skrivit från och om Polen. Lika länge har jag som historiker och författare brottats med den polsk-judiska frågan; den som berör den långa gemensamma historien, den som berör den ”inflammerade” perioden mellan första och andra världskriget, den som berör Förintelsen och andra världskriget, den som berör traumat, antisemitismen och den kommunistiska historieförfalskningen efter år 1945, men också den som handlar om uppvaknande och befriad samhällsdebatt efter kommunismens fall år 1989.

Inget annat land i östra Europa har som Polen i en fri och otvungen debatt diskuterat den gemensamma judiska historien, också Förintelsens. Många tabun har raserats. Runtom i landet har man upptäckt den försvunna historien och insett vikten av att förvalta den. De flesta museer i anknytning till före detta koncentrations- och förintelseläger har byggt

om sina utställningar. Flera nya institutioner och frivilligorganisationer har upprättats som värnar om landets judiska historia. För de polska skolorna har ett helt nytt undervisningsmaterial tagits fram och vid nästan alla museer finns idag dessutom väl fungerande pedagogiska avdelningar, redo att ta emot såväl polska som utländska skolgrupper.

Det som ägt rum i Polen har varit, och är kanske fortfarande, en uppslitande historisk diskussion. Många svåra frågor har satts på dagordningen. Ingen av dem avviker dock i grunden från frågor som har ställts, eller bör ställas, i snart sagt varje europeiskt land. Det gäller den historiska antisemitismen, frågan om medlöpare och till och med förövare. Om det finns en skillnad mellan Polen och flertalet andra länder i Europa så berör den i första hand två omständigheter: andelen judisk befolkning före Förintelsen och det faktum att nazisterna förlade en betydande del av Förintelsen till polsk mark, två företeelser som alltså hänger nära samman.

Med ett kommunistiskt arv i bagaget har den öppna samhällsdebatten varit historiskt försenad. Det som skett sedan år 1989 är därför inte bara ett naturligt uppvaknande utan också ett återerövrande av den egna

historien. Det är detta som idag gör det lätt för utländska skolgrupper att organisera givande studieresor till Förintelsens minnesplatser i Polen.

På många håll i östra Centraleuropa har diskrimineringen av romer varit omfattande. Det gäller framför allt de länder där romerna fortfarande utgör en betydande minoritet, som Slovakien, Ungern, Bulgarien och Rumänien. Att besöka de romska boplatserna i till exempel östra Slovakien har långt efter kommunismens fall varit som att besöka Latinamerikas favelas, slumområden. Folkmordet på romerna under andra världskriget har under lång tid haft en undanskymd plats i historieskrivningen. Idag är detta sakta på väg att förändras och på flera minnesplatser över Förintelsen i Polen uppmärksammas nu också romernas öde.

Denna guide ger förslag på platser att besöka i sex olika polska regioner: Warszawa-regionen (Mazowsze), Lublin-regionen, Poznań-regionen (Wielkopolska), Wrocław-regionen (Dolny Śląsk), Łódź samt Kraków-regionen (Małopolska). Materialet utgör en helhet och en studieresa kan mycket väl läggas upp så att flera regioner besöks. Olika regioner kan ge skilda infallsvinklar på såväl den judiska historien i Polen som Förintelsens förlopp.

Studieresan måste självklart förberedas noga. En rekommendation är att ta hjälp av de erfarna pedagogiska institutioner och organisationer som finns på olika håll i Polen. Flera av dessa har mångårig erfarenhet av att ta hand om utländska skol- och studiegrupper, delta som guider och anordna kortare eller längre workshops. I materialet ges direkta hänvisningar till sådana institutioner och organisationer som man kan kontakta före resan. Samtliga är beredda att i dialog med svenska lärare och elever, under planeringsstadiet, bidra till att lägga upp ett givande program som passar just era förväntningar. I flera fall kan detta också ge möjlighet till kontakt med polska ungdomar i den stad eller region som man väljer att besöka.

Slutligen ges några praktiska hänvisningar angående kommunikationer och övernattningsmöjligheter. Gällande övernattning anges i första hand hotell eller vandrarhem belägna någorlunda centralt, och till förhållandevis lågt pris för grupper.

Idag finns billiga flyg från olika städer i Sverige till ett flertal städer i Polen. Mellan vissa städer inom landet finns väl fungerande snabbtåg (Intercity). Det gäller till exempel mellan Poznań och Warszawa och mellan Warszawa och Kraków. Polska bussbolag erbjuder dessutom bussar med hög standard för de grupper som vill förflytta sig mellan olika orter i landet. Grupper som har mer än ett par dagar till sitt förfogande kan därför med hjälp av guiden planera en resa som omfattar mer än en region.

Den litteratur jag hänvisar till i guiden är nästan uteslutande skriven på något utländskt språk. Översättningarna är i samtliga fall mina.

Stockholm i december 2015

Peter Johnsson

Warszawa-regionen

Inom loppet av bara ett par månader – i april och maj år 1943 – lades hela det judiska gettot i Warszawa i grus av Nazityskland. Endast några få rester av gettomuren finns kvar. Staden hade före andra världskriget en av Europas största judiska befolkningar, en värld som skildrats i flera av Nobelpristagaren Isaac Bashevis Singers romaner. Utöver en stor judisk begravningsplats och mängder av talande minnesmärken finns idag i Warszawa ett museum över judarnas historia i Polen. Cirka tio mil öster om staden ligger museet Treblinka på platsen för förintelselägret där de flesta av stadens judar mördades i nazisternas gaskammare.

Den judiska historien i Warszawa sträcker sig bakåt till 1400-talet. En första bosättning ägde rum i det som idag är den historiska Gamla stan, och den första judiska begravningsplatsen låg troligen där hotell Bristol idag reser sig bredvid presidentpalatset. En av stadens huvudgator – Aleje Jerozolimskie (Jerusalems allé) – har sitt namn efter den judiska bosättning som på 1700-talet fanns runt dagens Plac Zawiszy och Plac Narutowicza. Den stora inflyttningen skedde emellertid under 1800-talet och vid det nya seklets början hade Warszawa 200 000 judiska invånare, motsvarande 35 procent av stadens befolkning. När Polen utropade sin återvunna självständighet vid första världskrigets slut levde 300 000 judar i Warszawa. Vid andra världskrigets utbrott hade antalet stigit till 350 000, närmare en tredjedel av befolkningen.

Warszawa drabbades hårt av andra världskriget. Första gången vid dess utbrott i september 1939. Andra gången när de tyska ockupanterna slog ner upproret i det judiska gettot i april 1943, och en tredje gång i samband med upproret i augusti 1944. När staden befriades i januari 1945 var den ödelagd. De tidigare judiska kvarteren hade raserats. Gamla stan var näst intill jämnad med marken och överallt i centrala staden pekade ruiner upp mot skyn. Allt enligt den tyske generalguvernören Hans Franks notering i sin dagbok efter upproret 1944, att ”Warszawa [nu skall] gå det öde till mötes som staden förtjänar. Den skall förstöras fullständigt, jämnas med marken” (Frank 1972).

Före andra världskriget levde här en befolkning på 1,3 miljoner. Mer än hälften av invånarna, eller drygt 700 000, fick enligt dagens historiker sätta livet till under kriget. Av dessa var ungefär 350 000 judar och lika många andra polska medborgare. Några exakta siffror finns inte. Med andra världskriget och Förintelsen förlorade Warszawa därmed nästan hela sin judiska befolkning.

Det är omöjligt för en besökare att idag ”återvända till” eller besöka ”gamla judiska kvarter” i staden. Med undantag för den judiska begravningsplatsen, en synagoga och ett par hus som står kvar sedan kriget, möter besökaren endast rester av en gettomur, rester av en bunker samt nyuppförda minnesmärken. På vilken gata i centrala staden man än sätter

sin fot finner man dessutom, vid sidan av Förintelsens minnesmärken i Muranów och Mirów, minnestavlor över de tyska ockupanternas mord på polska motståndsmän.

En betydande del av den fattiga judiska befolkningen bodde traditionellt i stadsdelen Praga på floden Wisłas östra strand. Det är också där, längs de två gatorna ulica Odrowąża och ulica Św. Wincentego, som man finner rester av en äldre judisk begravningsplats.

Trots den långa traditionen på Pragasidan är det dock med stadsdelarna Muranów och Mirów som den judiska historien i Warszawa är starkast förknippad.

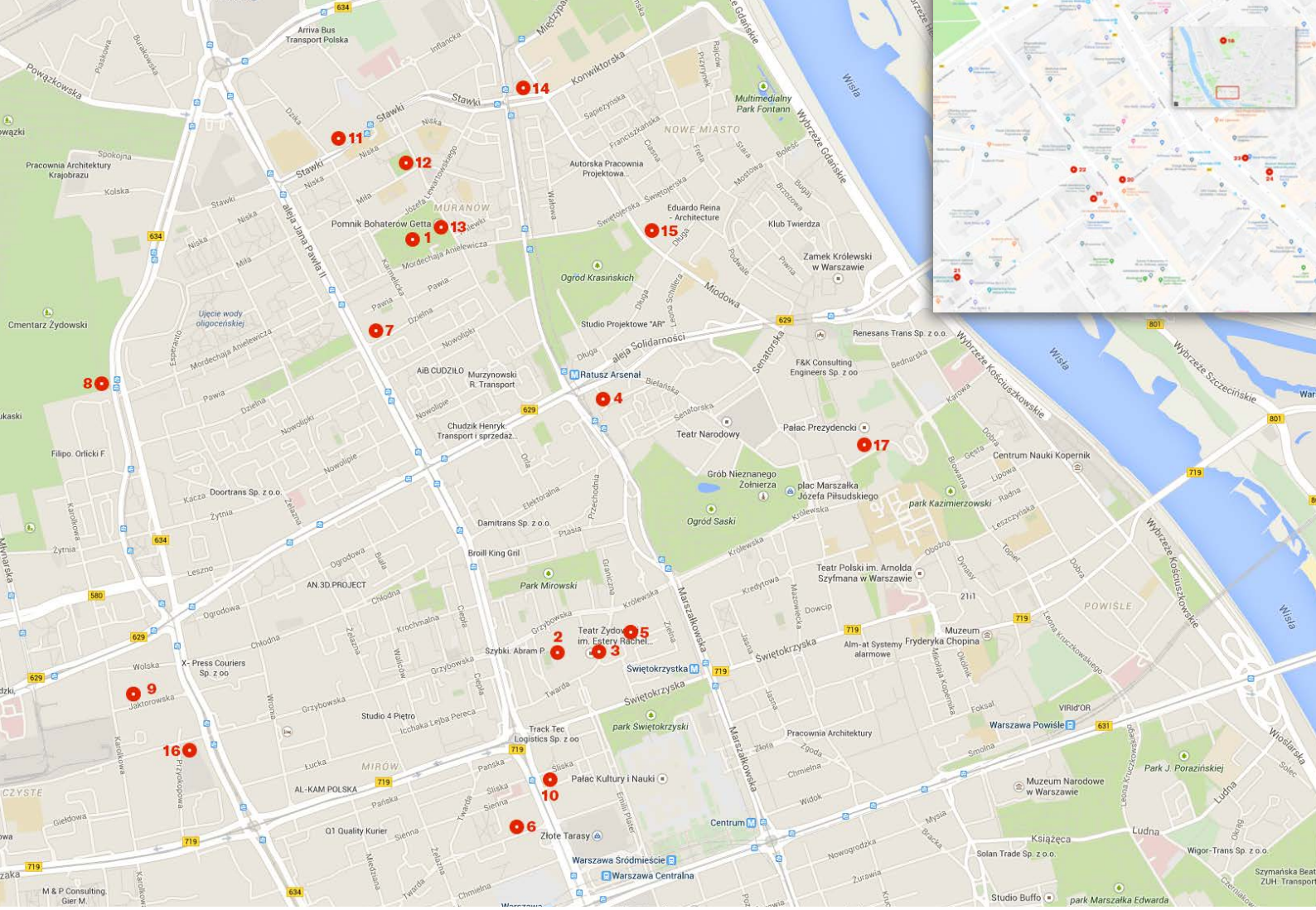

1. Museet över de polska judarnas historia
2. Synagogan
3. Judiska teatern
4. Judiska historiska institutet
5. Järngatan och dess tvärgator
6. Fragment av gettots mur
7. Det tidigare fängelset Pawiak
8. Judiska begravningsplatsen
9. J. Korczaks första barnhem
10. J. Korczaks sista barnhem
11. Monumentet över Umschlagplatz
12. Monumentet över Mila 18
13. Monumentet över gettots hjältar
14. Monumentet över Stalins offer
15. Monumentet över Warszawaupproret
16. Museet över Warszawaupproret
17. ”Huset för möte med historien”

18–24 Det judiska Praga

Muranów–Mirów

Stadsdelen Muranów har fått sitt namn efter ön Murano utanför Venedig. Därifrån kom nämligen den polske hovarkitekten Bellotti, som under andra hälften av 1600-talet här lät uppföra ett palats. Från och med 1800-talet, då den judiska befolkningen i Warszawa starkt ökade, förvandlades Muranów tillsammans med den söderut belägna stadsdelen Mirów till en judisk ”stad i staden”.

I en park i Muranów står en talande och symbolisk staty. Den föreställer Jan Karski, en av den polska underjordiska arméns mest legendariska

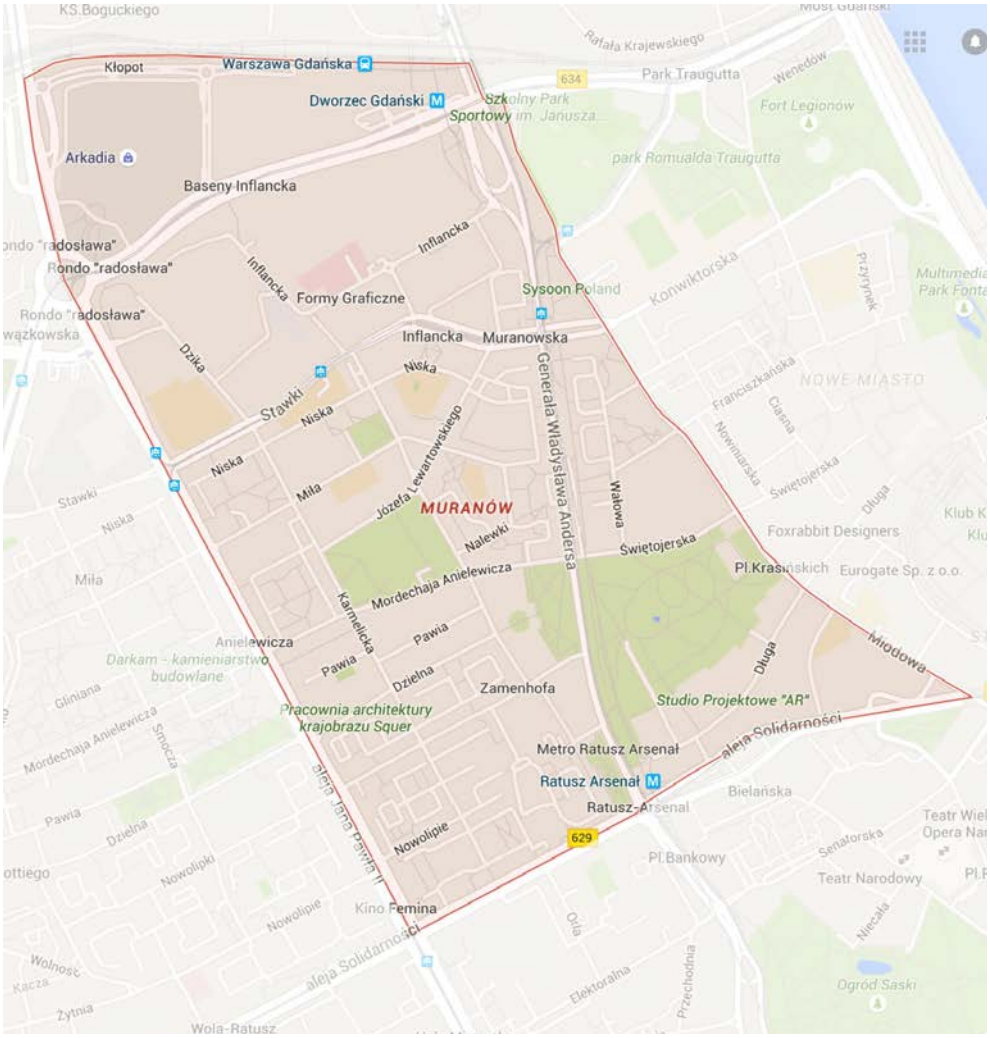

Jan Karski-statyn framför Museet över de polska judarnas historia.

kurirer under andra världskriget. Hans rapporter om Förintelsen till västvärldens ledare är historiska. Här avbildas han som åldrad man sittande i en fåtölj. I en fundersam gest har han fört vänster hand upp mot hakan, och hans blick är riktad mot den imponerande byggnad som står mitt i parken: Museet över de polska judarnas historia. För varje grupp som väljer Warszawa som utgångspunkt för studieresan till Förintelsens minnesplatser i Polen, är detta en lämplig plats att inleda besöket.

I september 1939 tillfångatogs Jan Karski av de sovjetiska trupper som invaderat Polen vid krigets utbrott. Om han inte lyckats fly hade hans namn troligen idag funnits bland Stalins dödsoffer i Katyń, platsen som blivit en viktig symbol för det sovjetiska förtrycket. Karski undkom fångenskapen, bara för att senare tas tillfånga av de tyska ockupanterna. Han lyckades emellertid fly även från dem och lät sig smugglas in i gettot i Warszawa och vidare in i ett så kallat tyskt genomgångsläger i staden Izbica, nära förintelselägret Bełżec. I Storbritannien rapporterade han sedan för utrikesminister Anthony Eden, i Washington för president Franklin D. Roosevelt. Hans skriftliga rapport om Förintelsen av Europas judar lästes också av Winston Churchill. Han kom till London i oktober 1942 och reste vidare till USA sommaren 1943.

På sin ålders höst, efter att ha varit bortglömd både i sitt hemland och i väst under flera decennier, blev Karski hedersmedborgare i Israel. I Polen tilldelades han Den vita örnens order. Efter sin död hedrades han i USA med Frihetsmedaljen, den högsta amerikanska civila utmärkelsen. Själv var Karski bitter över att västvärldens ledare inte gjort mer för att förhindra Förintelsen, något han flera gånger gav uttryck för. Ett av de förslag han under kriget framförde till såväl brittiska som amerikanska politiker var punktvis fällda vedergällningsbombningar mot Tyskland, följda av massiva utkast av flygblad med information om den pågående Förintelsen i Östeuropa.

Huruvida västvärldens ledare var förmögna att göra mer än de faktiskt gjorde förblir en av de svåra historiska frågorna idag. Jan Karskis övertygelse var att man kunde ha agerat mer kraftfullt. ”Många av Er här i salen”, sa han vid en internationell konferens i Washington år 1981, ”var vittnen till judarnas gehenna under kriget. Det var likväl mig som Gud gav i uppgift, inte bara att bevittna utan också att tala och skriva om det … en uppgift som det då föreföll mig skulle ge resultat. Det gjorde den inte...” (Jankowski 2009)

Jan Karski sitter staty även på andra platser i världen, däribland hans Alma Mater, Georgetown University i Washington, där han så småningom blev professor. Ingen annanstans är symboliken dock så stark som i Warszawa, framför museet som berättar om en försvunnen värld. Statyn över honom står i parken till vänster om museets entré.

1 Museet över de polska judarnas historia

Detta moderna museum öppnade sina lokaler i april 2013, på 70-årsdagen av minnet av det judiska upproret i Warszawas getto 1943.

På museets hemsida finns två korta deviser angivna. Den första handlar om museets uppdrag: ”att bidra till formandet av en modern, individuell och kollektiv identitet bland polacker, judar, européer och medborgare från andra delar av världen, genom att återkalla tusen år av den polsk-judiska historien.”

Den andra handlar om visionen: ”att göra museet över de polska judarnas historia till ett betydande och samtidigt nyskapande centrum för forskning, utbildning och kultur – en plattform för sociala förändringar – genom att erbjuda en verkligt gränsöverskridande erfarenhet och delta i skapandet av en ny standard för historieskrivningen.”

Efter kommunismens fall år 1989 har Polen i en öppen samhällsdebatt diskuterat den gemensamma polsk-judiska historien, särskilt antisemitismen före andra världskriget samt Förintelsen av de polska judarna. En ny generation historiker har kritiskt granskat också delar av den polska befolkningens agerande under kriget.

Denna guide ger många hänvisningar till det som skett de senaste tre decennierna gällande förvaltandet av historien och återupprättandet av judiska minnesplatser. Museet över judarnas historia är bara ett av många exempel, men kan likväl ses som något av ett kröningsverk på denna utveckling sedan kommunismens fall.

Museets fasta utställningar har sammanställts av ett team av över hundra historiker från olika delar av världen, under ledning av professor Barbara Kirshenblatt-Gimblett från New York University. Med många skolor och åsikter inblandade har diskussionerna inte alltid varit lätta. Samtidigt har de lett till att förenklingar och ensidiga presentationer undvikits, utan att frågan om Polens historiska antisemitism sopats under mattan.

FOTO: STEFAN ANDERSSON

Museet över de polska judarnas historia
Muzeum Historii Żydów Polskich
ul. Anielewicza 6
00–157 Warszawa
www.polin.pl
e-mail: reservations@polin.pl
tel. +48 22 471 03 00

Öppettider: Måndag, tisdag och fredag kl. 10.00–18.00. Sista insläpp kl. 16.00. Onsdag, lördag och söndag kl. 10.00–20.00. Sista insläpp kl. 18.00.

Museets utbildningsavdelning

Vid sidan av den fasta utställningen erbjuder museet ett brett utbud av kulturella aktiviteter. Det har också en gedigen utbildningsavdelning med ett trettiotal medarbetare, riktad till såväl polska som utländska skolgrupper. Förutom guidade turer i museet, som totalt omfattar 4 000 kvadratmeter, och i Warszawa (med buss) erbjuder utbildningsavdelningen ett mycket brett program med workshops.

Detta finns beskrivet på museets hemsida. Gå först till fliken ”Education” och därefter till ”Programmes for schools and teachers”.

2 Synagogan

Vid Plac Grzybowski och den intilliggande Twarda-gatan står den enda synagoga som inte förstördes under kriget. Ursprungligen fanns fyra hundra synagogor eller bönehus i staden. Denna uppfördes runt sekelskiftet 1900 på bekostnad av köpmannen Zalman Nożyk. Efter sin hustrus död skänkte han byggnaden och hela sin förmögenhet till judiska församlingen. De tyska ockupanterna stängde synagogan år 1942. Den öppnade åter efter kriget, men stängdes ånyo av Polens kommunistiska regim i samband med den antijudiska aktionen år 1968. Först år 1983 kunde den slå upp portarna på nytt. I synagogan finns ett mycket sevärt *aron hakodesh* (Toraskåp).

Synagogan/Judiska samfundet
Gmina Wyznaniowa Żydowska
ul. Twarda 6
00-950 Warszawa
www.warszawa.jewish.org.pl (se The Nożyk Synagogue)
e-mail: przewodnik@jewish.org.pl
tel. +48 502 400 849

Öppettider: måndag–fredag
kl. 09.00–19.00,
söndag kl. 11.00–19.00.

Grupper bör boka tid för besök genom det judiska samfundet i Warszawa – se kontaktuppgifter ovan.

3 Judiska teatern och Brenkins fastighet

På Plac Grzybowski 12/16 har Judiska teatern i Warszawa legat allt sedan mitten av 1800-talet. Bilden visar entrén till den teaterbyggnad som revs år 2017 då teatern tillfälligt flyttade till stadsdelen Mokotów. På tomten kommer en ny och större byggnad att uppföras som också ska inrymma Judiska teatern.

Strax intill, på ulica Grzybowska 10, finns Brenkins fastighet, ett av få kvarvarande judiska hus från tiden före andra världskriget. Än idag har den ett antal butiker i gatuplanet. De enda motsvarigheterna till denna historiska fastighet finns på närliggande Prózna-gatan.

Judiska historiska institutet
Żydowski Instytut Historyczny
ul. Tłomackie 3/5
05-077 Warszawa
www.jhi.pl
e-mail: edukacja@jhi.pl
tel. +48 228 279 221

Öppettider: kl. 10.00–18.00 alla veckodagar utom lördagar.

4 Judiska historiska institutet och den före detta Stora synagogan

Den största och förnämsta synagogan före kriget låg vid nuvarande Plac Bankowy (Bankplatsen), mitt emot Warszawas stadshus. Denna byggnad – Stora synagogan – invigdes år 1878 och rymde över 2 500 personer. Till skillnad från synagogan på Twarda-gatan, grundad av en köpman tillhörande de ortodoxa judarna, finansierades Stora synagogan av familjer inom rörelsen Haskalah, som uppstod i Europa under senare hälften av 1700-talet.

Haskalah (ordet betyder upplysning) hävdade att den judiska befolkningen borde sträva efter större integration med kulturen och det sekulära livet i Europa. Sitt ursprung hade rörelsen såväl i det österrikiska Galizien som i Berlin i Tyskland där en av dess främsta inspiratörer var filosofen Moses Mendelssohn (1726–1789). Han översatte själv Toran till tyska. God kunskap i det dominerande språket i de länder där judarna levde var, menade han, en grundförutsättning för att kunna integreras i det politiska och kulturella livet. I korthet kan man säga att Haskalah stod för sekularisering av den judiska kulturen. Även om rörelsen hade rötter bland annat i Galizien och senare spreds också till Litauen, erhöll den aldrig samma starka ställning i de östra delarna av det tidigare polsk-litauiska samväldet som längre västerut. I dessa områden kom i stället chassidismen, som hade sitt ursprung i öst, att bli en särskilt stark riktning inom judendomen.

Stora synagogan före kriget. Bild från Judiska historiska institutet.

Vid sidan av Stora synagogan fanns i en byggnad som överlevde kriget ett stort judiskt bibliotek.

Stora synagogan jämnades med marken av tyskarna dagen efter att man i maj 1943 besegrat upproret i gettot. På den plats där synagogan stod reser sig idag en skyskrapa helt i blått glas. I den byggnad som en gång inhyste biblioteket finns Judiska historiska institutet. Det har ett omfattande arkiv över den judiska historien i Polen, däribland vittnesmål och nedteckningar om kriget och Förintelsen insamlade efter kriget.

I institutets lokaler finns växlande utställningar med anknytning till den judiska historien i Polen. Värdefull är en 40 minuter lång film om Warszawas getto. Sista visningen sker en timme före stängningstid.

Sedan hösten 2017 finns också en permanent utställning över Ringelblums arkiv och den underjordiska judiska organisationen Oneg Shabbat som omtalas längre fram i denna guide (se sid 49). Utställningen är öppen fram till klockan 18.00 alla dagar utom lördagar. Man kan dock inte komma in efter klockan 17.00. Som mest kan 35 personer vistas samtidigt i utställningslokalen. Grupper måste därför boka in besök i god tid genom institutets hemsida.

Institutet har även en utbildningsavdelning som anordnar såväl före-

läsningar som workshops om den judiska historien i Warszawa och om Förintelsen. Man guidar också grupper i staden, exempelvis i de tidigare judiska kvarteren och på den judiska begravningsplatsen vid Okopowa-gatan. Utbudet finns presenterat på engelska på hemsidan. Självfallet gäller här som i andra fall att man bör kontakta institutet i god tid inför ett besök.

5 Järngatan – ulica Żelazna – och dess tvärgator

Denna gata går genom Mirów, från söder till norr. Både den och alla dess tvärgator (dit också ovan nämnda ul. Grzybowska hör) är förbundna med Warszawas judiska historia. På Krochmalna-gatan bodde Nobelpristagaren Isaac Bashevis Singer åren 1908 till 1917, och livet på denna gata finns återgivet i flera av hans böcker. ”När jag skriver”, sade Singer, ”återvänder jag ofta till Krochmalna 10, där jag kände varje krok och varje människa”. Dagens korta gata ul. Pereca – före kriget ul. Ceglana – har sitt namn efter en annan av Polens stora judiska författare, Isaac Leib Peretz (1852–1915) från staden Zamość i östra Polen. Han bosatte sig här när han i slutet av 1800-talet flyttade till Warszawa.

På ul. Chłodna – nummer 20 – bodde under kriget Adam Czerniaków, ordförande i *Judenrat* i Warszawas getto. I den dagbok han förde finns en anteckning om att ”jag föddes på Chłodna och kommer att dö på Chłodna”. Hans liv avslutades vid hans skrivbord i *Judenrats* lokaler på Grzybowska-gatan den 23 juli 1942. En dag tidigare hade han i sin dagbok nedtecknat: ”Klockan tio på förmiddagen kom Sturmbannführer Höfle med sitt sällskap … De meddelade oss att, med vissa undantag, skall alla judar oavsett kön eller ålder förflyttas österut. Till klockan fyra i eftermiddag skall 6 000 personer tillhandahållas och sedan lika många varje dag framöver.” (Czerniaków 1983)

Adam Czerniaków, liksom alla andra i *Judenrat* och många av judarna i gettot, visste då sedan länge att ”österut” innebar en dödsdom. Att godsvagnarna bara rullade den korta vägen till gaskamrarna i Treblinka stod klart för *Judenrats* medlemmar några veckor senare, då Zalman Frydrych på uppdrag av det judiska socialistpartiet Bund följt efter transporten

ända till orten Sokołów där järnvägen delar sig och ena spåret leder till förintelselägret. I Sokołów fick Frydrych veta av en polsk järnvägsman att fullastade godsvagnar dagligen skickades till Treblinka. Dagen efter träffade han på två judar som lyckats fly från lägret och som kunde redogöra för vad som pågick där.

I det brev, riktat till hans hustru, som dagen efter Adam Czerniakóws självmord hittades på hans skrivbord stod: ”Man begär av mig att jag med egna händer skall ta livet av min nations barn. Det finns för mig ingen annan utväg än att dö.”

I ett annat efterlämnat meddelande, till styrelsen för den judiska församlingen, hade Czerniaków skrivit: ”Min handling visar för alla på sanningen och kan kanske leda till att ni finner en verklig handlingsväg. Jag vet att jag lämnar ett tungt arv till er.”

En indirekt uppmaning att göra motstånd? Kanske.

Adam Czerniaków ligger begravd i familjegraven på den judiska begravningsplatsen vid Okopowa-gatan (se sid 35).

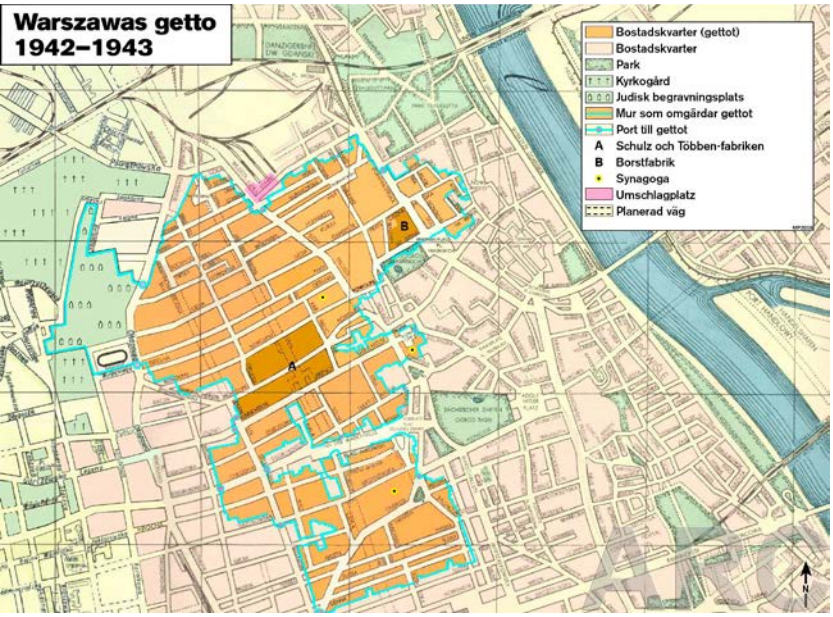

Illustration: Holocaust Research Project (ARC)

Warszawas getto (1942–1943)
i förhållande till dagens vägnät.

6 Fragment av gettots mur

Warszawas getto finns inte. Det är sant att vi kan skönja små rester av dess mur och fragment av dess gatstenar, men i själva verket är denna del av staden, en gång en sluten stadsdel, gömd för oss: under jorden, asfalten, fundamenten till de nya byggnaderna och glömskans täcke … Det enda område där vi ännu kan återfinna gettots invånare tillsammans med deras hus och gator, tillsammans med deras liv, lidande och död, är den plats vi ger dem i vårt minne.

Så skriver Barbara Engelking och Jacek Leociak i förordet till sin monumentala bok *Getto Warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście* (”Warszawas getto – guide till en plats som inte finns”) (2013).

Vi vill söka oss tillbaka. Vi vill uppleva. Vi vill leva oss in. Vi vill förstå. Allt detta är sant, verkligt, begripligt och riktigt. Lika viktigt är det, likväl, att förstå att vi inte besöker några getton, inga koncentrationsläger och inga förintelseläger. Vid Förintelsens minnesplatser är vi museibesökare, också när våra hjärtan slits i vemod, förtvivlan, rädsla, ångest.

ul. Złota 62. Del av gettots mur med minnesplats och karta över gettot.

Warszawas getto började upprättas i oktober 1940 och var stängt från mitten av november samma år. Inom murarna och stängslen fanns då närmare 400 000 judar. 138 000 judiska och 113 000 andra medborgare tvingades byta bosättningsställe i samband med gettots upprättande. Gettots område skulle under de kommande åren ändras, allt eftersom antalet judar minskade. Vid inrättandet sträckte det sig i söder från ul. Sienna (andra tvärgatan norr om Aleje Jerozolimskie) upp till ul. Dzika i norr intill den katolska kyrkogården Powązki. I väster längs ul. Wrona, för att längre upp innefatta också den judiska begravningsplatsen. Ner mot floden (alltså mot öster) gick gränsen nära den nuvarande huvudgatan Aleje Marzalkowska, strax bakom det nuvarande kulturpalatset (ul. Zielna). Längre upp sträckte gettot sig mot Gamla stan där några hus vid Freta-gatan markerade gränsen.

Till gettot i Warszawa fördes judar från närliggande städer och mindre orter. I mars 1941 beräknas antalet invånare i gettot ha uppgått till 450 000. Museet i Judiska historiska institutet berättar om deras liv, lidande och död på denna plats (se sid 27). Roman Polanskis prisbelönta

film *Pianisten* bygger på en verklighetsskildring skriven av den judiske kompositören och pianisten Władysław Szpilman, som överlevde gettot (1946).

Idag finns bara ett fåtal fragment av den mur som omgav gettot kvar. Några av dessa utgör delar av husfasader. En närmare sex meter hög del av muren kan man se inne på gården vid ul. Złota 62. Man kommer dit från ul. Żelazna, går genom porten in på bakgården och sedan till höger. Vid murfragmentet ligger som regel blommor och på själva muren finns en minnesplats som år 1992 upprättades av Israels dåvarande president Chaim Herzog, liksom en karta över gettot.

7 Det tidigare fängelset Pawiak

Detta upprättades av de ryska ockupanterna på 1800-talet och användes flitigt efter det polska upproret år 1863. Sitt namn har det fått av den ena av de två gator mellan vilka fängelset byggdes, ul. Pawia. Tyskarna började använda det redan hösten 1939, i ett första skede enbart för polska motståndsmän. När gettot upprättades hamnade Pawiak inom dess gränser. Sammanlagt beräknas under kriget över 100 000 manliga fångar ha ”passerat genom” Pawiak och flera tusen kvinnor genom det anslutande kvinnofängelset Serbia. Minst en tredjedel av dem avrättades, ofta efter tortyr. Avrättningarna skedde till en början i en skog i norra utkanten av Warszawa och senare även på stadens gator. Merparten av fångarna var inte judar.

Museet över Pawiak-fängelset
Muzeum Więzienia Pawiak
ul. Dzielna 24/26
00-162 Warszawa
www.museumofpawiakprison.tumbir.com
e-mail:
pawiak@muzeumniedpodleglosci.art.pl
tel. +48 22 831 13 17

Öppettider: Onsdag–söndag
kl. 10.00–17.00. Sista insläpp kl. 15.00.

8 Judiska begravningsplatsen

Den judiska begravningsplatsen vid ul. Okopowa gränsar i norr till den katolska kyrkogården Powązki och till den muslimska begravningsplatsen, i söder till den lutherska kyrkogården. Tre religioners begravningsplatser intill varandra – kanske säger det något om den religionsfrihet som infördes i Polen redan på 1500-talet och som under århundraden i Europa var en unik företeelse, utmärkande för det polsk-litauiska samväldet. Med sina 250 000 gravsatta judar är detta Polens största judiska begravningsplats, frånsett massgravarna i nazisternas förintelseläger.

Efter andra världskriget förföll begravningsplatsen till stor del, även om den hela tiden var i bruk. En upprustning inleddes inte förrän under andra hälften av 1980-talet. Trots detta ger det enorma området fortfarande samma intryck som möter besökaren vid alla judiska begravningsplatser i Polen: minnesmärken över ett livfullt samhälle som en gång fanns och som plötsligt, under loppet av ett fåtal år, utplånades. Här, som på så många andra platser som beskrivs i denna guide, är det därför oftast en tyst vandring – i detta fall bland förfallna eller omkullvälta gravstenar – som säger besökaren mest.

Judiska begravningsplatsen: minnesmärke över de barn som dog i gettot.

Ingången till begravningsplatsen ligger i höjd med platsen där ul. Anielewicza mynnar ut på Okopowa-gatan. Omedelbart till höger innanför entrén går den breda allé varifrån begravningsplatsens numrerade gångar sedan löper i väst-östlig riktning. Längs allén finns flera minnesmärken; däribland en symbolisk gravsten över Janusz Korczak, den berömde författaren, barnläkaren och pedagogen som tillsammans med barnen från sitt barnhem mördades i förintelselägret Treblinka.

Judiska begravningsplatsen
Cmentarz żydowski
ul. Okopowa 49/51
www.warszawa.jewish.org.pl
(se Okopowa Jewish Cemetery)
tel. +48 22 838 26 22

Öppettider: Måndag–torsdag kl. 09.00–15.00, fredag kl. 09.00–13.00. Manliga besökare ska bära huvudbonad. Kan lånas i kassan till vänster om ingången.

Janusz Korczaks barnhem

Janusz Korczak – det namn han själv tog, från början hans pseudonym – föddes år 1878 eller 1879 som Henryk Goldszmit i en assimilerad judisk familj i Warszawa. Hans far var advokat. Själv valde han att utbilda sig till läkare. Efter studier i Berlin återvände han till Warszawa där han tillsammans med sin assistent Stefania Wilczyńska grundade ett hem för
9 föräldralösa judiska barn, *Dom Sierot*. Det låg på dåvarande Krochmalna-gatan 92 (idag ul. Jaktorowska 6). Utanför denna byggnad som än idag är barnhem står en minnessten över grundaren.

Som barnpedagog, inspirerad av bland andra Maria Montessori, hävdade Korczak starkt barnens rättigheter och självständiga ställning. I detta tänkande var han klart före sin tid. Utöver verksamheten som läkare och pedagog var han också flitig skribent, medarbetare i ett flertal tidningar i Warszawa samt radioprogramledare. Han skrev flera barnböcker, varav de om *Krol Macius* (”Lille kung Mattias”) tillhör klassikerna i polsk barnlitteratur. Tillsammans med sina barnhemsbarn gav han även ut tidskriften *Mały Przegląd*, en bilaga till den judiska *Nasz Przegląd*, som lades ner av de tyska nazisterna i september 1939.

När gettot upprättades i Warszawa hösten 1940 tvingades Korczak och hans barnhemsbarn lämna byggnaden på Krochmalna-gatan och förflyttades till gettot på ul. Chłodna 33. Ett år senare flyttades barnhemmet till
10 ul. Sienna 16. Här står idag det stora kulturpalats som Stalin lät bygga i Warszawa när Sovjetunionen efter andra världskriget inordnat Polen i sitt imperium. På palatsets norra sida, vid ingången till dockteatern (Teatr Lalka), finns en minnesplatta som berättar att barnhemmets sista plats var här. Det var från detta hus som Janusz Korczak och hans barn drevs ut den 5 augusti 1942. De tvingades då vandra den långa vägen upp mot *Umschlagplatz*, den beryktade ”uppsamlingsplatsen” varifrån stadens judar deporterades till förintelselägret Treblinka (se sid 41).

Janusz Korczaks första barnhem på dåvarande Krochmalna-gatan. Foto: Stefan Andersson.

Irena Sendlerova, en polsk kvinna som under kriget räddade flera tusen judiska barn undan döden, bevittnade vandringen:

> *Janusz Korczak var då redan mycket sjuk. Trots det gick han upprätt med ett ansiktsuttryck som påminde om en mask, utåt sett behärskad. Han gick i täten för denna tragiska marsch. Det yngsta barnet bar han i sina armar.* (Mieszkowska 2007)

Ett annat vittne, Nauchum Remba, beskrev senare i liknande ordalag Korczaks och hans barns vandring upp till Umschlagplatz.

Till dem som bevittnade marschen hörde även Władyslaw Szpilman, som i sin bok *Pianisten* beskriver vad han såg när Korczak och barnen gick uppför ul. Gęsia:

> *Den lilla kolonnen leddes av en SS-man som liksom alla tyskar älskade barn, speciellt dem som han inom kort skulle leda över till andra sidan.*

Speciellt fattade han tycke för en tolvårig pojke – en violinist som bar sitt instrument under armen. Han beordrade honom att träda fram i täten och spela... När jag mötte dem på ul. Gęsia kom barnen glädjestrålande gående, sjungande i kör. Korczak bar i sina armar två av de yngsta barnen och berättade, också han leende, något roligt för dem.

Tre vittnesmål som med undantag av några detaljer egentligen inte avviker från varandra. Självfallet kan man förmoda att de ger en idealiserad bild av Korczaks sista vandring, en bild som inte säger hela sanningen om det tragiska slutet.

En av Korczaks senaste levnadstecknare, Joanna Olczak-Ronikier, tillhör dem som tvivlar på Szpilmans, Sendlerowas och Rembas beskrivningar. Hon stöder sig på det faktum att Korczak i augusti var en sjuk man som hade svårt att röra sig, men framför allt på ett vittnesmål som inte såg dagens ljus förrän år 1988. Det kommer från konstnären Marek Rudnicki, under kriget en ung pojke. Han skriver:

Jag har aldrig tidigare velat tala om detta offentligt ... Jag vill inte framstå som någon bildstormare eller någon som berövar en annan person hans nimbus – men jag måste beskriva vad det var jag såg. Atmosfären genomsyrades av fullständig kraftlöshet, apati... Jag såg inga stora gester, ingen sjöng, jag kan inte minnas att någon bar barnhemmets standar. Det rådde en fruktansvärd, utmattad tystnad. Korczak släpade ena benet efter sig, hopsjunken mumlade han ibland något för sig själv. När jag påminner mig den scenen – och den lämnar mig aldrig – tycks det mig som om han mumlade ordet "varför"... Till en början gick barnen på led, fyra i varje. Sedan som det föll sig, hopblandade som det föll sig. Något av barnen höll Korczak i rockskörten eller kanske i handen. De gick som i trans. Jag följde med dem till porten in till Umschlagplatz. (Olczak-Ronikier 2011)

Hur ska vi idag kunna fälla ett sanningsenligt omdöme om hela denna marsch från dagens Kulturpalats upp till Umschlagplatz på Stawki-gatan, en vandring som gick genom vindlande, delvis avspärrade gator? Vem kan

säga hur det såg ut när gruppen väl var framme och tog de sista stegen fram till godsvagnarna? Kanske samlade sig Korczak i denna sista stund till att gjuta mod i sina barn? Vi vet inte.

En sak är dock säker. Janusz Korczak, hans medarbetare och alla hans barnhemsbarn mötte döden i gaskammaren i Treblinka. Hans öde kom att bli en illustration av det nazistiska vansinnet och han själv en symbol för personligt mod. En minnessten på det kulliga fältet i Treblinka minner om hans, medarbetarnas och barnens sista viloplats. Han finns också avbildad med sina barn på monumentet över upproret i gettot (se sid 44) och han står staty inne på den judiska begravningsplatsen vid Okopowagatan, även där med ett barn i famnen.

Minnesmärke över Umschlagplatz: ul. Stawki vid hörnet av ul. Dzika.

11 Monumentet över Umschlagplatz

Om man fortsätter Okopowa-gatan fram kommer man till ul. Stawki (fjärde tvärgatan till höger efter Miła-gatan). Man befinner sig här i utkanten av det gamla gettoområdet. På Stawki-gatans vänstra sida, bara några hundra meter in, står ett monument över *Umschlagplatz*.

Den som tar fram en karta över dagens Warszawa ser att en järnväg löper strax norr om Stawki-gatan. Det var från denna som tyskarna tidigt drog ett stickspår ner till ul. Stawki. Från början var de ramper som byggdes där stickspåret slutade också en ”tullstation” för transport av varor in till gettot. Stickspåret slutade alldeles utanför en av gettots stängda och bevakade ingångar. När gettot började ”utrymmas” i juli 1942 var det härifrån som över 300 000 av Warszawa-regionens judar, fram till november 1943, sändes med godsvagnar till förintelselägret Treblinka. Detta var beläget cirka tio mil nordost om Warszawa, längs den järnvägslinje som ledde till staden Białystok vars invånare till mer än 40 procent var judar.

Den första transporten från Umschlagplatz till Treblinka avgick den 22 juli 1942. Där rymdes 6 250 personer. Den 23 juli begick Adam Czerniaków självmord. Samma dag sändes 7 200 till Treblinka. Den 24 juli

7 400 personer, den 25 juli 7 350, den 26 juli 6 400 och så vidare, dag efter dag. Den 5 augusti sändes 6 623 personer iväg, däribland Janusz Korczak och hans barn från barnhemmet. Den 6 augusti 10 085 personer och den 7 augusti 10 627, däribland 1 200 barn från hemmet vid Frihetsplatsen.

Den så kallade Stora aktionen avslutades den 21 september 1942. Tre dagar senare meddelade SS-Untersturmführer Karl Brandt att ”utrymningen” av gettot slutförts.

Enligt de tyska källorna hade man då under 46 dagar skickat 253 742 judar till gaskamrarna i Treblinka. Enligt *Judenrats* beräkningar hade under samma tid ytterligare 10 300 judar skjutits eller dött av svält inne i gettot.

Minnesmärken över gettouppproret

En mindre grupp judar började förbereda sig för uppror redan i augusti 1942. Man tillverkade vapen eller köpte dem från den polska sidan och smugglade in dem i gettot. Man byggde också bunkrar i källarna. Den första och lyckade aktionen ägde rum i januari 1943, då man överraskade SS-soldaterna och med sina eldvapen förmådde dem att avbryta en ”rensningsaktion” i gettot. Vid den tiden var enligt de tyska källorna enbart 35 000 personer i gettot vid liv. Det verkliga antalet var dock troligen högre, kanske närmare 60 000. Upproret tog sin början några månader senare, den 19 april 1943, samma kväll som den judiska påskhögtiden *pesach* inleddes. Huvuddelen av striderna ägde rum runt de gator som låg alldeles söder om Stawki-gatan och *Umschlagplatz*.

Upproret var från början dömt att misslyckas. Från de unga upprorsmännens och -kvinnornas sida var det en sista medveten handling för att visa omvärlden att judarna var beredda att göra väpnat motstånd och möta döden med höjda huvuden. Huvudstaben, med den blott 20-årige upprorsledaren Mordechaj Anielewicz, hade sin bunker på Miła-gatan. Först i hus nummer 29, sedan vid det legendariska Miła 18, en adress som gett namn åt Leon Uris bok om Warszawa under kriget och upproret (1962). Tyskarna lokaliserade bunkern den 8 maj. I de sista striderna dog 120 personer på denna plats, däribland Mordechaj Anielewicz. Ett fåtal lyckades fly.

Monumentet över gettots hjältar. Till höger Monumentet över Miła 18.

Det fanns efter kriget ingen som överlevt de sista timmarnas strider i bunkern. Därför finns heller inget tillförlitligt vittnesmål om hur Anielewicz och hans vapenbröder avled. De flesta historiker menar att han begick självmord tillsammans med sin flickvän Mira Fuchrer. Deras kroppar återfanns inte efter kriget. Vid minnesmärket över Miła 18 finns likväl angivet att också han ligger begravd där (se sid 44).

Av ledarna för upproret som varade en månad, till den 16 maj, överlevde två personer: Icchak Cukierman, som under upproret befann sig på den ”ariska” sidan med uppgift att vara förbindelselänk till den polska hemmaarmén, och Marek Edelman. Den senare flydde genom de underjordiska avloppstunnlarna. Båda deltog ett år senare i Warszawas andra uppror, det som gått till historien som Warszawaupproret. Efter kriget emigrerade Icchak Cukierman år 1946 till Israel. Marek Edelman valde att stanna kvar och blev en av förgrundsgestalterna för den demokratiska oppositionen under kommunisttiden. Den polska journalisten Hanna Kralls intervjubok med Edelman, som bär titeln *Hinna före Herren Gud* (1982), är en klassiker.

Efter upproret likviderade tyskarna helt gettot och jämnade det med marken.

12 För att komma till den plats – Miła 18 – där staben hade sin bunker viker man av från minnesmonumentet över *Umschlagplatz* på Stawki-gatan, in till höger på ul. Dubois, och korsar sedan ul. Niska. De symboliska resterna av bunkern tillsammans med en minnesplatta finns inne till höger vid den öppna gräsplatsen. Man kan alltså inte nå denna plats från dagens ul. Miła.

Ul. Dubois fortsätter sedan i ul. Zamenhofa – en gata uppkallad efter skaparen av esperanto, Lejzer Ludwik Zamenhof – som leder fram till den lilla park där Museet över de polska judarnas historia byggts (se sid 23). Vi är därmed tillbaka vid utgångspunkten. Det är här i parken som Jan Karski sitter staty på sin bänk. Strax intill finns en minnesplatta över den polska underjordiska organisation Żegota, som under krigsåren 1942–1945 organiserade hjälpinsatser för judar i och utanför gettot.

13 På den öppna platsen framför huvudingången till museet står Natan Rapoports väldiga monument över upproret i gettot, med en anknytning som varje svensk kanske bör begrunda. Den granit som använts till monumentet kommer från Hunnebostrand i Bohuslän. Den beställdes av Adolf Hitlers arkitekt Albert Speer och var tänkt att användas till det stora segermonument som nazisterna planerade att uppföra i Berlin efter kriget. Detta blev lyckligtvis aldrig byggt, och när Natan Rapoport skapade sitt monument Gettots hjältar, var ett av hans krav att just denna sten skulle användas. Graniten köptes tillbaka från Berlin av judiska organisationer i Sverige. Den sida av monumentet som vetter ut mot gatan är uthuggen ur den bohuslänska stenen. Den föreställer en grupp judar på väg mot döden – män, kvinnor och barn tillsammans med en rabbin som bär Toran i sina händer. Den andra sidan, som vetter in mot museets huvudingång, består av en fresk i brons, föreställande det judiska upproret med det brinnande gettot i bakgrunden.

Parken med museet, Karski-statyn och monumentet över upproret bär namn efter den tyske politikern och kanslern Willy Brandt. Det var nämligen framför detta monument som Brandt vid sitt statsbesök i Polen i december 1970 knäböjde och la ner en krans som symboliskt uttryck för förlåtelse och försoning mellan de båda nationerna.

14 Monumentet över Stalins offer

Andra världskriget inleddes hösten 1939 med att Tyskland och Sovjetunionen i samförstånd ockuperade och delade upp Polens territorium sinsemellan. Den 1 september angrep Tyskland de västra delarna av landet och drygt två veckor senare, den 17 september, invaderade Sovjetunionen östra Polen. Från den av Tyskland ockuperade regionen Wielkopolska – med Poznań som huvudort – förvisades polackerna österut till den del av landet som inte införlivades direkt med Tyska riket. Stalin gjorde likadant i de östra landsdelar som Sovjetunionen ockuperat. Han valde dock Sibirien som avlastningsort för de cirka 300 000 polacker som mellan februari 1940 och juli 1941 förvisades från de ockuperade områdena. Dessförinnan hade Sovjetunionen i september 1939 skickat en kvarts miljon tillfångatagna polska soldater till Sibirien.

Andra världskriget slutade med att Polen, tillsammans med sina grannländer i östra Europa, kom under sovjetisk stövel. De baltiska staterna som varit självständiga före kriget införlivades helt i Sovjetunionen. Under krigets gång hade Stalin fortsatt sin repression av den polska befolkningen och den polska hemmaarmén, *Armia Krajowa*. Omedelbart efter krigsslutet beräknas sovjetiska NKVD, inrikes säkerhetspolis och föregångare till KGB, ha arresterat 47 000 polacker. Polen blev inte fritt från det av Sovjetunionen kontrollerade kommunistiska Östblocket förrän år 1989, efter fyra betydande folkliga uppror.

På ul. Muranowska (fortsättningen av ul. Stawki), strax före korsningen med ul. Generała Władysława Andersa, står sedan år 1995 ett monument över alla de polacker som förvisades till Sibirien eller mördades av Stalin under kriget.

Monumentet över Warszawauppproret.

Monumentet och museet över Warszawauppproret

När kriget led mot sitt oundvikliga slut och Hitlers nederlag bara var en tidsfråga, och när Röda armén än en gång trängt in på polsk mark, gjorde den polska motståndsrörelsen år 1944 ett misslyckat uppror mot de tyska ockupanterna. Den polska underjordiska arméns avsikt var att försöka ta kontroll över Warszawa, och därmed landet, innan Stalins trupper hann göra det. Den 63 dagar långa revolten – Warszawauppproret – inleddes den 1 augusti kl. 17.00.

När upproret krossats av den tyska armén den 3 oktober hade 200 000 av huvudstadens invånare mist livet, varav 180 000 var civila offer. Redan under upprorets andra vecka inledde tyskarna massmord på den polska befolkningen i stadsdelen Wola, ett mördande som i allt påminde om hur man i Ukraina och Vitryssland avrättat judar vid Förintelsens början. Det var heller ingen tillfällighet att hela denna tyska operation leddes av en SS-officer, Erich von dem Bach, som tillsammans med tre kollegor, däribland den ökände sadisten Oskar Dirlewanger, anlänt till Warszawa från Vitryssland.

Nästan var man än rör sig i dagens Warszawa finns minnestavlor över de platser där upprorsmän och -kvinnor samt civila avrättades under eller efter upproret. Ett flertal betydande minnesmärken finns på militära Powązki-kyrkogården (Cmentarz Wojskowy na Powązkach) som är belägen vid ul. Powązkowska. Ett monument över de barn som deltog i upproret står invid den gamla stadsmuren (Barbarkan) till Gamla stan vid ul. Podwale.

Några av de judar, däribland ovan nämnda Marek Edelman och Icaak Cukierman, som överlevt upproret i gettot år 1943 deltog också i detta andra uppror i Warszawa. De överlevde även denna gång.

15 Om man från ul. Muranowska svänger åt höger, söderut på ul. Bonifraterska, har man snart en park på sin högra sida, och lite längre ner ser man den byggnad som idag hyser Polens Högsta domstol. Man har då kommit ned till en gata som heter plac Krasińskich. På vänster sida, framför domstolen, står det mest monumentala minnesmärket över det heroiska och samtidigt djupt tragiska Warszawaupproret. Mitt emot monumentet, i hörnet av plac Krasińskich och ul. Długa, är en minnestavla placerad som berättar om hur de sista upprorsmännen undkom genom att fly genom avloppsledningarna under jord.

16 Sedan år 2004 finns också ett stort museum över detta uppror. Det ligger i stadsdelen Wola. Här visas bland annat en film i 3D där besökaren får uppleva en flygning över det ödelagda Warszawa efter andra världskrigets slut.

Museet över Warszawaupproret
Muzeum Powstania Warszawskiego
ul. Grzybowska 79
00-844 Warszawa
www.1944.pl
e-mail: kontakt@1944.pl
tel. +48 22 539 79 05

Öppettider: måndag, onsdag och fredag kl. 08.00–18.00, torsdag kl. 08.00–20.00, lördag–söndag kl. 10.00–18.00.

Från Mokotów till centrum

Alldeles söder om centrum ligger stadsdelen Mokotów med anor från 1300-talet. I denna del, som undgick den omfattande förstörelsen under andra världskriget, finns flera fina villaområden bevarade från tiden före kriget. Ett flertal ambassader är också belägna i Gamla Mokotów. På Rakowiecka-gatan ligger stadens kända och okända fängelse där politiska fångar både under Stalintiden och långt in på 1980-talet hölls fängslade.

Metallbehållare och mjölkkärl använda av organisationen Oneg Shabbat för att gömma dokument som beskrev vad som hände i Warszawas getto under andra världskriget. Foto: Wikimedia.

Oneg Shabbat (”Sabbatens glädje”), Ośrodek Karta och Dom Spotkań z Historią (”Huset för möte med historien”)

Det finns en plats där det historiska minnet lever. Det finns människor som ser till att detta minne förvaltas.

En av de människor som uppfyllde den devisen i Warszawa under andra världskriget var Emanuel Ringelblum. Från krigets början till sin död skrev han inte bara själv gettots historia utan dokumenterade också i sitt arkiv, med hjälp av ett femtiotal medarbetare, judarnas historia i Warszawa under kriget. Denna underjordiska organisation bar namnet Oneg Shabbat (”Sabbatens glädje”).

När upproret inleddes i april 1943 gömde man den omfattande samlingen på olika ställen i staden. Två tredjedelar av arkivet återfanns efter kriget. Den återstående tredjedelen söks fortfarande av historiker och arkeologer i Warszawa. Emanuel Ringelblum arresterades i sitt gömställe hos en polsk familj, måhända förrådd av en annan polack, tillsammans med sin familj och sina polska beskyddare och fördes till fängelset Pawiak. Där utsattes han för tortyr och avrättades sedan tillsammans med sina

anhöriga den 7 mars 1944. De sammanlagt tolv volymer som idag publicerats av Ringelblums arkiv är en viktig källa för varje historiker som vill lära känna den judiska historien i Warszawa. Hela samlingen finns arkiverad och tillgänglig för forskare i Judiska historiska institutet i Mirów (se sid 27).

Devisen ovan är hämtad från hemsidan till en polsk organisation som heter Ośrodek Karta. Bakom den står från början två personer, Zbigniew Gluza och Alicja Wanzer. När krigstillstånd infördes i Polen år 1981 deltog de i den underjordiska utgivningen av oppositionell litteratur. De inledde dessutom redan då ett arbete för att dokumentera den enorma underjordiska utgivning av böcker, tidskrifter och flygblad som vid denna tid ägde rum i Polen.

När kommunismen föll år 1989 la denna samling grunden till ett historiskt arkiv. Det fick namnet Ośrodek Karta. Sedan dess har verksamheten, som sedan årtionden tillbaka har stöd också från polska myndigheter, förvandlats till en organisation som dokumenterat och dokumenterar den polska historien från år 1939 och fram till kommunismens fall, speciellt med avseende på Förintelsen och den stalinistiska repressionen. Karta har ett väl utvecklat samarbete med motsvarande organisationer i övriga före detta östeuropeiska stater, i Ryssland och de nya självständiga länder som bildades efter Sovjetunionens sönderfall år 1991. Kvartalstidskriften *Karta* läses idag i hela det tidigare Östeuropa.

Kartas arkiv, med sina stora samlingar, är beläget i trånga lokaler på Narbuta-gatan i stadsdelen Mokotów. Om en grupp vill besöka det måste man kontakta organisationen i god tid. Syftet med besöket kan vara att få inblick i hur ett arkiv ser ut; kanske känna doften av dokumenten, men också se den avdelning som dokumenterar Sveriges stöd till den demokratiska oppositionen under den kommunistiska perioden.

Makarna Zbigniew Gluza och Alicja Wanzer vill inte bli jämförda med Emanuel Ringelblum. Med detta sagt, är deras gärning ändå väl värd att uppmärksamma. Det handlar om individers roll i förmedlandet av historien från en generation till nästa – en insats som ibland kräver stort personligt mod och ansvar.

17 Tidskriften *Karta* var år 2005 en av initiativtagarna till en institution i Warszawa som idag finansieras av staden och heter ”Huset för möte med historien” (Dom Spotkań z Historią, DSH). Det har sina lokaler i stadens centrum på Karowa-gatan, en tvärgata till den stora gågatan Krakowskie Przedmieście just vid hörnet av det förnäma hotell Bristol och strax intill presidentpalatset. Under närmare ett årtionde har DSH tagit på sig ansvaret för att förvalta minnet av såväl den polska som den judiska och den gemensamma polsk-judiska historien, också vad gäller utbildning och vidareförande av minnet till kommande generationer. Med upprättandet av Museet över de polska judarnas historia har dock en naturlig arbetsfördelning skett mellan de båda institutionerna.

Den judiska historien är fortfarande närvarande i DSH:s verksamhet, dess aktiviteter och utställningar på Karowa-gatan. Fokus riktas dock numera mot den kommunistiska perioden, den kommunistiska vardagen i Polen och det kommunistiska förtrycket. Kring dessa teman erbjuder DSH ett brett utbud av intressanta workshops. Studiegrupper som vill ta del av Warszawas tragiska och många gånger komplicerade och omdiskuterade historia före, under och efter andra världskriget, bör ta kontakt med såväl Museet över de polska judarnas historia (se sid 24) som Huset för möte med historien. På DSH:s engelskspråkiga hemsida finns en presentation av de workshops man erbjuder utländska grupper.

”Huset för möte med historien”
Dom Spotkań z Historią, DSH
ul. Karowa 20
00-324 Warszawa
www.dsh.waw.pl
e-mail: dsh@dsh.waw.pl

Utbildningsavdelningen:
Anna Ziarkowska, Justyna Urban
e-mail: edu@dsh.waw.pl
tel. +48 22 255 05 25

Öppettider: tisdag–söndag
kl. 12.00–20.00.

Foto: Wikimedia.

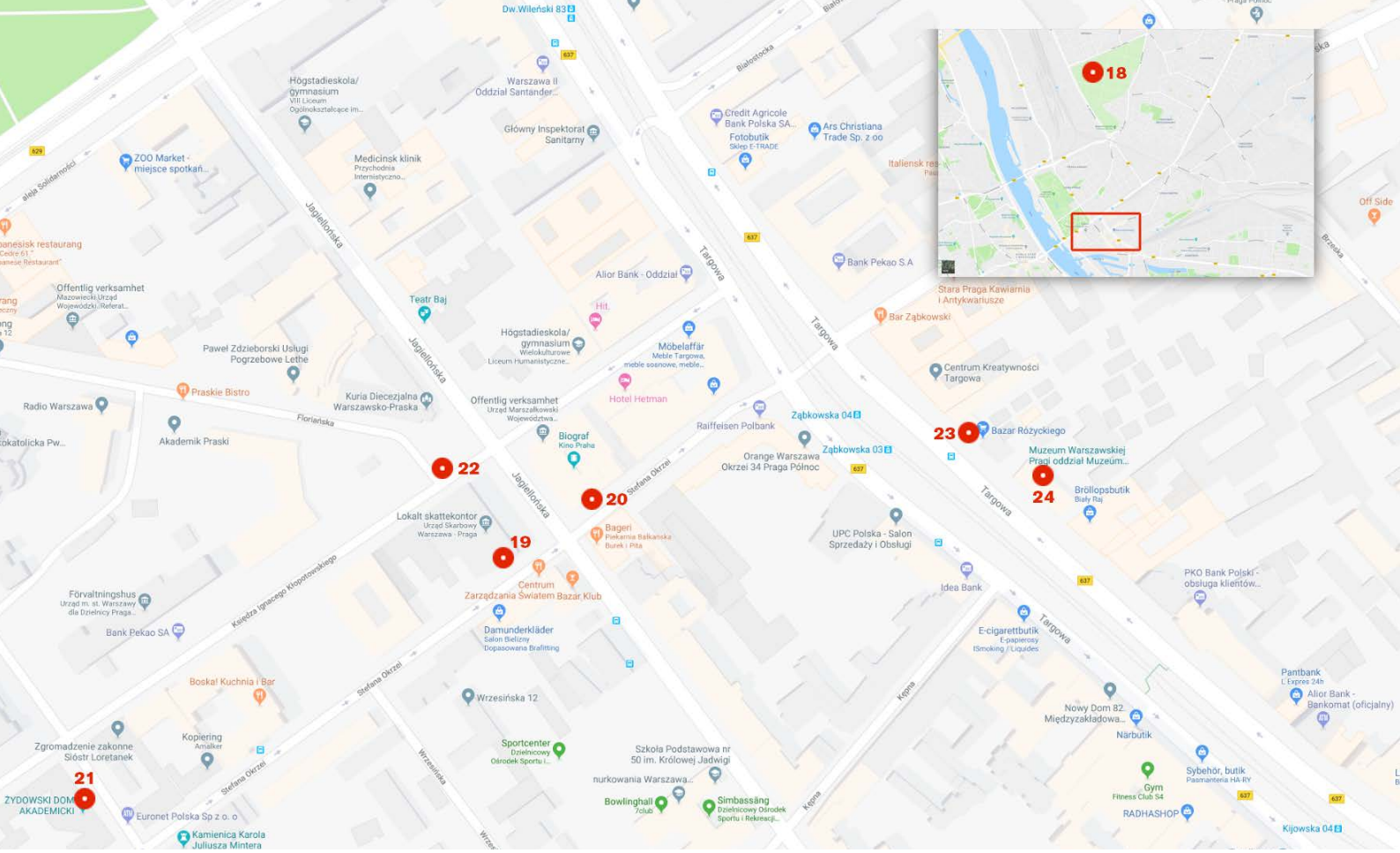

18. Judiska begravningsplatsen
19. Tidigare Stora synagogan
20. Judiska rituella badet
21. Judiska studenthemmet
22. Judiska barn- och skolhemmet
23. Bazar Rożyckiego
24. Pragamuseet

Det judiska Praga

Som nämnts i inledningen går den judiska historien i Warszawa på floden Wisłas östra strand – den så kallade Pragasidan – långt tillbaka i tiden. En stark tillväxt av den judiska befolkningen skedde här från mitten av 1700-talet då judarna inte tilläts bo i stadens centrala delar på flodens västra sida.

Redan en bit in på 1800-talet utgjorde judarna närmare 30 procent av befolkningen i stadsdelen Praga.

18 Judiska begravningsplatsen

Längs de två gatorna ul. Św. Wincentego och ul. Odrowąża finns idag resterna av en av landets största judiska begravningsplatser, grundad år 1780. På det fem hektar stora området har fler än 300 000 judar, de allra flesta från Pragasidan, fått sin sista viloplats. Under den nazistiska ocku-

Judiska gravstenar hopsamlade på central plats inne på den stora förfallna begravningsplatsen i Praga. Foto: Adrian Grycuk.

pationen förstördes platsen nästan helt. Tyskarna använde gravstenarna till vägbyggen. Förstörelsen fortsatte efter kriget då bland annat den omgivande muren revs. Planerna på att göra om begravningsplatsen till ett rekreationsområde förverkligades dock inte. Cirka 3 000 gravstenar har bevarats. Under andra hälften av 1950-talet samlades de ihop och ligger nu intill varandra på en plats i mitten av det stora området. Ett renoveringsarbete inleddes under 1980-talet och år 2012 överlämnades begravningsplatsen till den judiska församlingen i Warszawa. Idag finns en ny port vid ingången från ul. Św. Wincentego. Begravningsplatsen är dock än så länge stängd för regelbundna besök.

Området kring ulica Targowa

Det judiska livet på Pragasidan var under flera århundraden koncentrerat till den centrala allén ulica Targowa och närliggande gator.

19 I hörnet av de två gatorna ul. Jagiellońska och ul. Kłopotowskiego stod den största synagogan, uppförd år 1863 och en av få synagogor i Europa

Pragas stora synagoga, som idag är riven, stod i hörnet av ul. Jagiellońska och ul. Kłopotowskiego. Foto: Pragamuseet.

som hade helt rund form. Byggnaden förstördes till stor del under andra världskriget bland annat genom brand, men raserades aldrig helt av nazisterna. År 1945 användes den som sjukhus för sovjetiska soldater. Några år senare hölls en judisk gudstjänst i synagogan och man planerade för en fullständig renovering. Planerna förverkligades dock aldrig av ekonomiska orsaker och byggnaden förföll. Den judiska församlingens förslag att riva synagogan och anlägga en park med minnestavla på platsen godkändes inte av stadsarkitekten. År 1961 genomfördes rivningen, men i stället för den tänkta parken och minnesplatsen byggdes en lekpark för barn.

20 Alldeles intill – på ul. Kłopotowskiego 31 – låg ett rituellt bad, *mikvah*. Dessa används i den judiska religionen för andlig rening. En tavla vid ingången till huset minner om dess tidigare funktion. Idag inryms här ett humanistiskt gymnasium som fått namn av Jacek Kuroń, den store polske humanisten och en av de främsta förkämparna för ett demokratiskt Polen under den kommunistiska tiden, då han satt fängslad i nio år.

Judiska studenthemmet
på ul. Sierakowska 7.

Pragasidan förstördes inte alls på samma sätt som Warszawas västra sida under kriget. Flera andra hus på intilliggande gator bär tydligt vittnesbörd om den prägel som den judiska befolkningen satte på stadsdelen.

21 På ul. Sierakowska 7 står en imposant byggnad som uppfördes år 1926 och fram till krigets utbrott tjänade som bostad åt judiska studenter som studerade vid olika högskolor i staden. Än idag kan man över porten se de tre bokstäverna AAJ, som står för Auxilium Academicum Judaicum. I byggnaden fanns plats för 300 studenter med sovrum, bibliotek och gymnastiksal. Till dem som bodde här hörde Menachim Begin, senare Israels premiärminister och mottagare av Nobels fredspris. Omedelbart efter kriget övertogs byggnaden av den sovjetiska säkerhetspolisen NKVD och därefter av den polska säkerhetspolisen. Idag är den hotell för poliser som besöker staden.

22 På ul. Jagiellońska 28 finns en annan lika imponerande byggnad. Den uppfördes åren 1911–1914 som hem för barn och skolungdomar, men kunde först tas i bruk efter första världskrigets slut då också Polen åter-

Judiska barn- och skolhemmet på ul. Jagiellońska 28.

uppstått som självständigt land. I byggnaden fanns plats för 550 skolungdomar och över hundra barn som inte uppnått skolåldern. Under andra världskriget användes byggnaden först som sjukhus för att sedan övertas av de tyska ockupanterna. Idag finns en dockteater i en del av byggnaden, vars arkitektur ansluter till den stil som är förknippad med orten Kazimierz Dolny vid floden Wisłas lopp längre söderut. Om denna ort och dess judiska historia, se kapitlet om Lublin-regionen.

Pragamuseet och Bazar Rożyckiego

På ul. Targowa – en gata som var och är central för denna del av Praga – finns idag ett museum över Pragasidans historia. Det ligger alldeles intill
23 den ännu fungerande stora marknadsplatsen Bazar Rożyckiego, som öppnade redan år 1901. Även om platsen ”byggdes” av en icke-judisk polack, Józef Różycki, administrerades den av judar och utgjorde en stor judisk marknad. När nazisterna år 1939 ockuperat Warszawa fördrevs de judiska

Bazar Rożyckiego, Warszawas äldsta marknadsplats. Vy från ovan.

handelsmännen från basaren som i stället övertogs av andra köpmän. Under den kommunistiska tiden var Różycki-basaren en central handelsplats för allehanda svårtillgängliga produkter, inklusive livsmedel som det oftast rådde brist på i vanliga butiker. Än idag utgör basaren en livlig handelsplats.

24 På museet invid basaren finns utställningar som anknyter till hela Pragasidans historia. Då området under 1900-talet, ända fram till kommunismens fall, präglades av betydande industriområden intar denna historia en viktig plats i utställningarna. Stadsdelens judiska historia har inte getts samma utrymme. Här finns dock ett antal bilder som speglar Pragas judiska liv fram till andra världskriget.

På innergården till museet står en byggnad som en gång var ett judiskt bönehus. Enligt en registerbok från år 1926 fanns då 442 judiska bönehus i hela Warszawa, varav 38 på Pragasidan. Av dessa låg inte mindre än 18 på Targowa-gatan, där det enda bevarade bönehuset idag står kvar. I två av salarna i detta hus upptäcktes år 1996 unika väggmålningar som sedan

Det restaurerade judiska bönehuset på Pragamuseets gård.

genom mödosamt och skickligt arbete har återskapats. En av målningarna föreställer judar som ber vid Klagomuren i Jerusalem, andra ansluter med sin symbolik till den judiska almanackan. I förrummet till bönehuset visas en film om det fantastiska restaureringsarbete som genomfördes under mer än ett årtionde. Några liknande judiska väggmålningar finns inte bevarade i Warszawaregionen.

För guidning under besöket bör man i förväg kontakta museet.

Pragamuseet
Muzeum Warszawskiej Pragi
ul. Targowa 50/52
03-733 Warszawa
www.muzeumpragi.pl
tel. +48 22 518 34 00

Öppettider: Tisdag, onsdag samt fredag–söndag kl. 10.00–18.00. Torsdag kl. 10.00–20.00.

En av de bevarade freskerna i bönehuset.

Museet Treblinka

I den lilla orten Treblinka, belägen cirka 10 mil nordost om Warszawa, upprättades ett koncentrationsläger –Treblinka I – sommaren 1941 i samband med Nazitysklands attack på Sovjetunionen (Operation Barbarossa). Till detta läger fördes såväl judar som andra polska medborgare. Våren 1942 påbörjades strax intill bygget av det betydligt större förintelselägret Treblinka. När likvideringen av gettot i Warszawa inleddes var förintelselägret så utbyggt att man under en dag kunde ta livet av över 10 000 personer. Från rampen där tåget med godsvagnarna stannade till platsen där gaskamrarna inrättats i en stor byggnad var avståndet inte mer än drygt hundra meter.

Den första transporten av judar från gettot i Warszawa anlände den 23 juli 1942. Med smärre avbrott pågick sedan detta massmördande fram till mitten av augusti 1943. I början begravdes kropparna i djupa massgravar för att senare grävas upp och brännas. Sammanlagt beräknas minst 800 000 judar och några tusentals romer ha gasats ihjäl i Treblinkas förintelseläger.

Det symboliska begravningsmonumentet vid museet Treblinka.

Liksom i Sobibór lyckades fångarna i Treblinka genomföra ett uppror. Det ägde rum i augusti 1943. I sin bok *Revolt in Treblinka* (2000) har Samuel Willenberg, en av dem som överlevde, beskrivit upproret:

> *Dagen den 2 augusti 1943 är för alltid inristad i mitt minne. Träden i den del av lägret som var jordbruksområde var stilla. Över förintelselägret steg ett moln av rök och den kväljande lukten från offrens brända och ruttnande kroppar. Det var en unik och alldeles särskild dag, en dag vi länge hade sett fram emot. I våra hjärtan närde vi hoppet att vår dröm äntligen skulle besannas. Vi tänkte inte på oss själva, inte på att rädda våra liv. Vår enda tanke och vår enda önskan var att förstöra och sätta punkt för den dödsfabrik vi befann oss i.*

Museet Treblinka
Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince
08-330 Kozow Lacki
Wólka Okrąglik 115
www.treblinka-muzeum.eu
e-mail: biuro@treblinka-muzeum.eu
tel. +48 25 781 16 58

Öppettider: dagligen mellan kl. 09.00 och 19.00.

Det symboliska järnvägsmonumentet vid museet Treblinka.

Ett par hundra av fångarna inne i lägret lyckades bryta sig ut. De flesta hanns dock ifatt och sköts ihjäl av de jagande vaktmännen. Ett 70-tal av dem som flytt överlevde kriget.

Samuel Willenberg lyckades ta sig till Warszawa där han fick ett gömställe hos en polack. Vid krigets utbrott hade han kämpat i den polska armén och blivit svårt sårad i slaget vid Chelm. Han deltog efter flykten från Treblinka i upproret i Warszawa i augusti 1944. Efter kriget flyttade han till Israel där han blev bildhuggare. Hans konst anknyter i nästan allt han skapat till minnet av förintelselägret. Samuel Willenberg avled år 2016 i orten Udim i Israel. Den som besöker museet kan se en film där han berättar om sina upplevelser i lägret och om upproret.

Det finns ingen möjlighet att få guide på plats. Därför rekommenderas att man åker till museet med en guide från Warszawa. Kontakta antingen Museet över de polska judarnas historia (se sid 24) eller DSH (se sid 51).

Tyskarna förstörde systematiskt spåren efter sig när de lämnade Treblinka. Museet som upprättats på den plats, inbäddad i skogen, där förintelselägret en gång låg gör likväl ett mycket starkt intryck. En symbolisk järnvägsräls leder fram till avlastningsrampen. Därifrån går vägen, kantad med minnesstenar, upp mot det monument som står ungefär där Treblinkas gaskammare fanns. En ”skog” av stenar på fältet bakom monumentet vittnar om alla de platser judar bortförts från – människorna som här mötte döden.

Praktisk information

Kommunikationer

Flyg: Flera bolag flyger till Warszawa från Stockholm, Göteborg och Malmö. Även lågprisflyg.

Tåg: Från Warszawa finns sedan goda tågförbindelser med Kraków, Poznań, Łódź och Lublin för de grupper som vill fortsätta och avsluta resan i någon annan av de regioner som presenteras i denna guide. För tågförbindelser, se den polska järnvägens hemsida: www.pkp.pl

Bussbolag

Raf Trans Sp. Z o.o.
ul. Jutrzenka 45
02-230 Warszawa
www.raftrans.com.pl
e-mail: biuro@raftrans.com.pl

Karo-Bus
ul. Wita Stosza 48
05-091 Ząbki
www.karo-bus.pl
e-mail: karobus@gmail.com

Övernattning

Centrum

Hotel Campanille
ul. Towarowa 2
00-811 Warszawa
www.campanille.com/Hotel-Warszawa
e-mail: reservation.warsaw@campanille.com
tel. +48 22 582 72 00

Hotel Gromada Warszawa Centrum
Pl. Powstańców Warszawy 2
00-030 Warszawa
www.gromada.pl/hotelwarszawa-centrym
e-mail: warszawahotel.centrum@gromada.pl
tel. +48 22 582 99 00

Hotel Harenda
ul. Krakowskie Przedmieście 4/6
00-333 Warszawa
www.hotelharenda.com.pl
e-mail: rezerwacja@hotelharenda.com.pl
tel. +48 22 826 00 71

Hotel Ibis Centrum
Aleja Solidarności 165
00-876 Warszawa
www.accorhotels.com/pl/hotel-2894-ibis-warszawa-centrum/index.shtml
e-mail: H2894@accor.com
tel. +48 22 520 30 00

Hotel MDM
Pl. Konstytucji 1
00-647 Warszawa
www.hotelmdm.com.pl
e-mail: hotel.mdm@syrena.com.pl
tel. + 48 22 33 91 600

Gamla stan

Hotel Ibis Stare Miasto
ul. Muranowska 2
00-209 Warszawa
www.accorhotels.com/gb/hotel-3714-ibis-warszawa-stare-miasto-old-town/index.shtml
e-mail: H3714@accor.com
tel. +48 22 310 10 00

Łódź

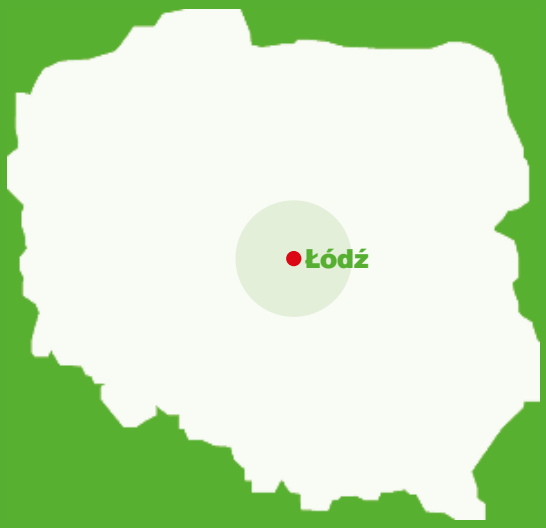

I Łódź fanns före andra världskriget Polens näst största judiska befolkning – en kvarts miljon judar. Endast ett fåtal överlevde kriget. Som minnesmärke över en svunnen tid står den väldiga judiska begravningsplatsen, en av Europas största. Av stadens alla synagogor finns bara en enda bevarad. Museet Radegast i Łódź över Förintelsen invigdes så sent som år 2005 och är beläget på den plats varifrån den judiska befolkningen sändes iväg till gaskamrarna. I staden finns också ett mindre romskt museum. Resor till Łódź kan gärna samordnas med besök i någon av de andra regioner som beskrivs i denna guide.

Ulica Piotrkowska. Foto: Shutterstock.

Staden Łódź historia skiljer sig markant från alla andra stora polska städers. Också den judiska historien är därmed annorlunda här än i Kraków, Lublin eller Warszawa. Stadens och judarnas historia är förknippad med Łódź snabba framväxt som en betydande industriort under 1800-talets andra hälft och i början av 1900-talet. Från en liten oansenlig håla med knappt tre hundra invånare år 1777 började staden expandera år 1820. Då beslöt regeringen och sejmen i det så kallade Kongresspolen, som formellt var underordnat den ryske tsaren och år 1832 inkorporerades i det ryska imperiet, att just här i Łódź upprätta ett centrum för textilindustri. Redan under detta första årtionde anlades den gata som än idag utgör stadens pulsåder. Ulica Piotrkowska brukar benämnas som en av de längsta huvudgatorna i en europeisk storstad.

År 1830 uppgick befolkningen till 4 000, år 1865 till 40 000 och år 1900 till 300 000. Vid första världskrigets utbrott år 1914 levde en halv miljon människor i Łódź.

Antalet judar i staden ökade under denna tid lika snabbt som det totala antalet invånare. År 1809 fanns här enbart 98 judar. Samma år byggdes den första synagogan i Łódź och ett par år senare anlades den första judiska begravningsplatsen. När 1800-talet led mot sitt slut uppgick stadens judiska befolkning till 100 000, ett antal som snart skulle mer än fördubblas. Vid andra världskrigets utbrott levde här 233 000 judar, en tredjedel av stadens befolkning. I hela Europa var det därmed enbart Polens huvudstad Warszawa som hade fler judiska invånare.

Łódź förvandlades till ett polskt Manchester. Den judiska befolkningen var arbetare men också företagare. Mest framgångsrik av dem alla var Izrael Poznański, vars textilfabrik tillhörde de allra största i dåtidens Europa. Närmare två hundra fabriker i staden ägdes år 1914 av judar.

Łódź var, kanske mer än något annat polskt samhälle, både de rika och de fattiga judarnas stad. Med stöd av arbetarbefolkningen växte det judiska socialistpartiet Bund sig starkt, liksom de judiska fackföreningarna. Här fanns ett flertal synagogor och än fler bönehus, judiska skolor, teatrar, rituella bad och rituella slakterier. På den idag tomma Kościuszko-platsen stod en av landets största och mest imponerande synagogor och på Wolborska-gatan landets kanske märkligaste synagoga, byggd i morisk stil.

Det på en gång sprudlande och pluralistiska judiska livet i Łódź fick ett abrupt slut i och med den tyska ockupationen i september 1939. Judiska företag konfiskerades och överlämnades i tyska händer. Den 9 november beslöt man i Berlin att Łódź skulle införlivas direkt med Tyska riket, och en vecka senare blev det den första stad i Nazityskland där samtliga judar med hot om dödsstraff ålades att bära en armbindel med Davidsstjärnan. I februari 1940 inrättades i snabb takt det judiska gettot i stadens nordöstra del, där majoriteten av Łódź judar bodde. Omkring en fjärdedel av den judiska befolkningen lyckades fly innan gettot upprättades och slutligen stängdes i slutet av april 1940. Till gettot i Łódź fördes dock snart också judar från andra delar av Tyska riket. År 1941 uppgick därför antalet judiska gettoinvånare till över 200 000. Den första deportationen från gettot ägde rum i december 1941 och omfattade 20 000 judar, som sändes till förintelselägret i den lilla orten Chełmno nad Nerem där

de gasades ihjäl i lastbilar. Fem månader senare hade ytterligare 35 000 skickats till Chełmno.

Ordförande för det *Judenrat* som nazisterna lät upprätta för att administrera gettot var Mordechai Chaim Rumkowski, en av de mest kontroversiella judiska personerna i Förintelsens historia. *Judenrat* skulle bland annat ansvara för att det antal judar som nazisterna begärde valdes ut för deportering vid ett bestämt datum. I Łódź föll uppgiften på Mordechai Rumkowski. Ledaren för *Judenrat* i Warszawa, Adam Czerniaków, valde inför samma order att begå självmord och uppmanade i den notering han lämnade efter sig sina judiska vänner till motstånd. Rumkowski vägrade däremot aldrig utföra nazisternas order, kanske därför att han ansåg motstånd meningslöst och bedömde att det enda sättet att rädda en del av den judiska befolkningen var att tillmötesgå de tyska kraven. Det är detta handlade som gjort honom till en starkt omdiskuterad person.

När den sovjetiska Röda armén år 1944 befann sig enbart ett tiotal mil från Łódź levde ännu cirka 70 000 judar i gettot. Under hösten beslöt tyskarna att helt likvidera det och föra samtliga judar till Auschwitz-Birkenau, där också Chaim Rumkowski och hans familj mötte döden i gaskamrarna. När den sovjetiska armén tågade in i Łódź år 1945 fanns enbart 877 överlevande judar, varav 12 barn. 210 000 hade antingen dött i gettot, skjutits ihjäl eller sänts i döden i Chełmno eller Birkenau.

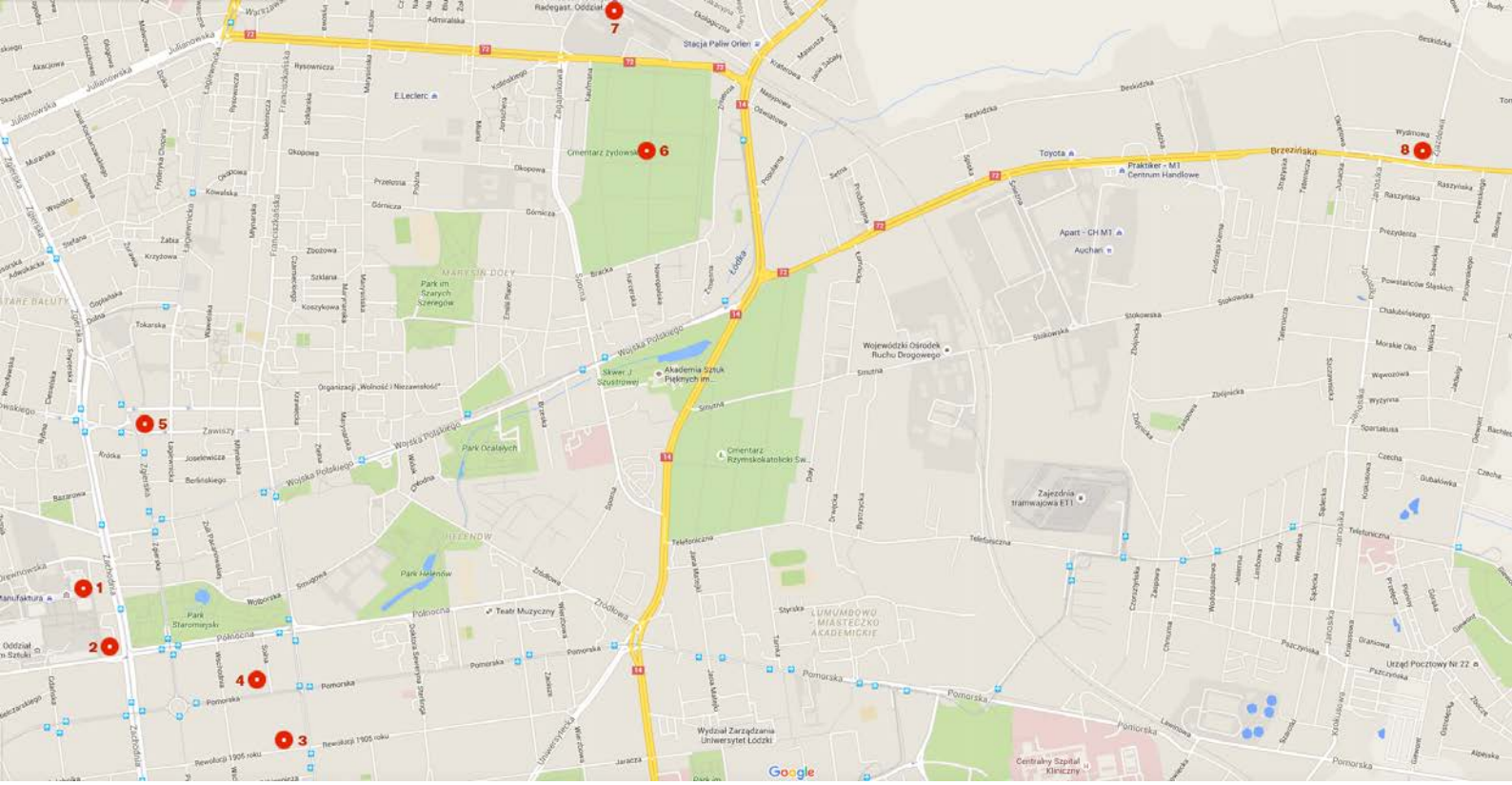

1. Det före detta industriområdet Manufaktura
2. Poznańskis palats – stadens museum
3. Synagogan
4. Judiska församlingens säte
5. Bałucki-torget
6. Judiska begravningsplatsen
7. Museet Radegast station
8. Romska museet (Kuźnia Romów)

Guide genom det judiska Łódź

På Stadens turistinformations hemsida kan man ladda ner en engelskspråkig broschyr som kortfattat beskriver en vandringsväg genom det judiska Łódź, *Jewish landmarks in Łódź*. Broschyren kan också hämtas på plats i Łódź.

Turistinformationen i Łódź
Centrum Informacji Turystyczniej w Łodzi
ul. Piotrkowska 87
90-926 Łódź
www.cit.lodz.pl
e-mail: cit@cit.lodz.pl
tel. +48 42 638 59 55

Öppettider: Måndag–fredag kl. 09.00–19.00 (maj–september); kl. 09.00–18.00 (oktober–april). Lördag–söndag kl. 10.00–15.00.

Det kan ta lång tid att till fots förflytta sig genom staden med uppehåll vid samtliga minnesmärken från det judiska Łódź. Till de platser man bör besöka hör följande.

1 Det före detta industriområdet Manufaktura

Under Łódź industriella storhetstid var Izrael Poznański (1833–1900) den mest framgångsrike judiske företagaren. Han tävlade med Karol Scheibler, tysk-polsk textilmagnat, om att bli främst i staden. Bådas textilfabriker hörde till de största i Europa vid denna tid. Scheiblers industriområde – benämnt Księży Młyn – med fabriksbyggnader, arbetarbostäder och ägarens palats står idag kvar som ett historiskt monument. Izrael Poznańskis enorma fabriksområde är i stället förvandlat till ett av Europas största affärscentra med imponerande arkitektur och stadsplanering, Manufaktura.

Manufaktura
ul. Drewnowska 58
91-002 Łódź
www.manufaktura.com
e-mail: informacja@manufaktura.com
tel. +48 42 664 92 89

Poznańskis palats/Stadens museum
Muzeum Miasta Łodzi
ul. Ogrodowa 15
91-065 Łódź
www.muzem-lodz.pl (Välj sedan fliken Pałac Poznańskich.)
e-mail: muzeum@poznanskipalace.muzeum-lodz.pl
tel. +48 42 254 90 00

Öppettider: Tisdag–torsdag kl. 10.00–16.00.
Fredag–söndag kl. 12.00–18.00.

2 Poznańskis palats – stadens museum

Det privata palats som Poznański lät uppföra på Ogrodowa-gatan räknas till stadens främsta byggnader. Idag finns här stadsmuseet som innehåller en omfattande samling verk av judiska konstnärer.

Synagogan och judiska församlingens säte

3 De tyska nazisterna brände ner alla synagogor i staden utom en, som användes som lagerlokal. Denna ligger inne på gården på ul. Rewolucji 28 (Revolutionsgatan) och är öppen för besökare, men används inte av den judiska församling som idag existerar i Łódź och har cirka tre hundra medlemmar.

4 I bruk är i stället ett bönerum, inrett i det hus på ul. Pomorska 18 där församlingen har sitt säte. Församlingen har också ett gästhem som tar emot grupper. Man står dessutom till tjänst med att finna sakkunniga guider och ordna med guidade turer i det historiskt judiska Łódź. Gästhemmet har också ett konferensrum som kan användas av besökare.

Judiska församlingen i Łódź
Gmina Wyznaniowa Żydowska w Łodzi
ul. Pomorska 18
91 416 Łódź
www.kehilalodz.com
e-mail: biurogmina@kehilalodz.com
tel. + 48 42 632 04 27

5 Bałucki-torget

Det var här, vid torget Rynek Bałucki, som gettot tog sin början och *Judenrat* samt hela gettots administration hade sitt säte. På platsen fanns ett antal baracker som inhyste olika delar av administrationen. Vid en parallellgata strax väster om torget, nära dagens ul. Zachodnia 14, låg den så kallade Brandkårsplatsen, Plac Straży Pożarnej. Där höll *Judenrats* ordförande Chaim Rumkowski den 4 september 1942 det tal där han förklarade att man var tvungen att lämna över barn, äldre och sjuka till tyskarna i hopp om att den judiska nationen skulle överleva. Rumkowski mötte själv, tillsammans med hela sin familj, döden i Birkenaus gaskamrar.

6 Judiska begravningsplatsen

Denna är belägen mellan de två gatorna ul. Bracka och ul. Zmienna. Med sina 42 hektar och över 180 000 gravar är den en av Europas största judiska begravningsplatser. Många gravar är förfallna, andra omsorgsfullt restaurerade. Närmare 50 000 judar som mördades under Förintelsen eller dog i gettot ligger här begravda. Om man tar till vänster omedelbart innanför porten till begravningsplatsen upptäcker man grävda, men tomma, gravar. Här planerade de tyska nazisterna i slutskedet av kriget att mörda 800 judar. Man gav dem order om att först gräva sina egna gravar innan de skulle skjutas vid kanten av dem. Soldaterna i denna tyska avrättningsskvadron hade dock ”inte tid” att slutföra sitt jobb utan slog i stället till reträtt då den sovjetiska Röda armén närmade sig staden. Judarna överlevde. Som en

Judiska begravningsplatsen
Cmentarz żydowski
Mellan gatorna ul. Bracka och ul. Zmienna
www.jewishlodzcemetery.org

Öppettider:
1 april–1 november:
söndag–fredag kl. 09.00–17.00.
2 november–31 mars:
söndag–fredag kl. 09.00–15.00.
Stängt vid judiska högtider och helgdagar.

påminnelse står idag de öppna gravarna kvar inne på begravningsplatsen.

Här finns också Izrael Poznańskis grav, ett enormt mausoleum över hela hans familj. Gravmonumentet ligger på vänster sida om huvudallén, knappt hundra meter ner från ingången.

Kom ihåg att judiska begravningsplatser som fortfarande används håller stängt under sabbaten som inleds vid kvällstid på fredagar och avslutas sent på lördag kväll. Vid besök på begravningsplatser liksom i synagogor är det judiska påbudet att män ska bära huvudbonad. Det bör i möjligaste mån respekteras. Ofta får manliga besökare en huvudbonad – kippa – vid ingången till synagogor och begravningsplatser.

7 Museet Radegast station

Tyskarna döpte om Łódź till Litzmannstadt efter en tysk officer som försökt, men misslyckats med, att inta staden under första världskriget. Också det getto som upprättades bar namn efter denne officer. I norra delen av gettoområdet, inte långt ifrån den judiska begravningsplatsen, fanns en järnvägsstation – Radegast. Härifrån sändes cirka 200 000 judar till förintelselägren Chełmno och Birkenau; ett mindre antal till koncentrationslägret Stutthof utanför Gdansk. Idag finns ett monument med tillhörande museum på denna plats, invigt år 2005.

Museet Radegast station
Oddział Stacja Radegast
Al. Pamięci Ofiar Litzmannstadt Getto 12
91-859 Łódź
www.muzeumtradycji.pl (Gå vidare till Oddział Radegast.)
e-mail: radegaststation@gmail.com
tel: +48 42 291 36 27

Öppettider: måndag–tisdag kl. 09.00–17.00, onsdag–torsdag kl. 10.00–18.00, lördag–söndag kl. 10.00–16.00.

6 Romska museet (Kuźnia Romów)

Inne på gettoområdet, men avskilt från den judiska befolkningen, upprättade tyskarna hösten 1941 ett läger för romer *(Zigeunerlager in Litzmannstadt)*. I november detta år fördes över 5 000 romer från Österrike dit. De sanitära förhållandena i det romska lägret var fruktansvärda. Sedan en epidemi utbrutit under andra hälften av november 1941, då minst 700 romer dog, inleddes likvidering av lägret. Romerna sändes vidare till förintelselägret i Chełmno nad Nerem.

Romska museet, som benämns Kuźnia Romów, ligger på ul. Wojska Polskiego 84. Det håller normalt inte öppet, men besök kan bokas via museet i Radegast (se sid 71). För hemsida till Romska museet, gå först in på www.muzeumtradycji.pl och därifrån till fliken ”Kużnia Romów”.

Del av den romska avdelningen i Łódź getto. På en mycket liten yta levde cirka 5 000 romer. Fångarna fick främst arbeta med att producera textilier och uniformer. Foto: Joakim von Schéele.

Praktisk information

Kommunikationer

Flyg: Det går inga direktflyg från Sverige till Łódź. Mellanlandning kan göras i till exempel Prag, München eller Amsterdam. Man kan också flyga till Warszawa, Kraków eller Katowice och därifrån resa vidare med tåg. Lågprisflyg till dessa städer avgår från flera platser i Sverige.

Tåg från Warszawa: Intercity med uppåt 20 dagliga avgångar från Warszawa tar cirka två timmar. Se www.pkp.pl.

Tåg från Kraków: Intercity med flera dagliga förbindelser från Krakow tar cirka 3,5 timmar. Se www.pkp.pl.

Tåg från Katowice: Intercity med flera dagliga förbindelser, restid mellan tre och cirka sex timmar. Se www.pkp.pl.

Övernattning

Förutom judiska församlingens gästhem som nämnts ovan (sid 69) kan det anrika hotell Grand på stadens huvudgata erbjuda rum till överkomligt pris för grupper.

Grand Hotel
ul. Piotrkowska 72
90-102 Łodż
www.grandlodz.pl
e-mail: grand@hotel.com.pl
tel. +48 42 633 99 20

Fler 3-stjärniga hotell nära centrum:

Hotel Focus Łódź
Łąkowa 23/25
90-562 Łódź
www.focushotels.pl
e-mail: lodz@focushotels.pl
tel. +48 42 637 12 00

Hotel Światowit
Kościuszki 68
90-432 Łódź
www.swiatowit.centrumhotele.pl
e-mail: swiatowit@centrumhotele.pl
tel. +48 42 636 36 37

Poznań-regionen

Denna del av det ockuperade Polen skulle enligt nazisternas ras ideologiska planer helt förtyskas. I staden Poznań byggde man det första koncentrationslägret på ockuperad polsk mark och inne på detta område den första gaskammaren. Ett tiotal mil öster om Poznań, i den lilla orten Chełmno nad Nerem, som på tyska kallades Kulmhof, upp rättades år 1941 det första förintelselägret där främst judar från trakten gasades ihjäl. Dessa platser är idag museer.

Det medeltida torget i Poznań.

Den judiska historien i västra Polen går tillbaka ända till den polska statens uppkomst i slutet av 900-talet och början av 1000-talet. Det är också med denna region som de första så kallade privilegierna för judar i Polen är förknippade; Kaliszstadgarna från år 1264 som gav judarna fri- och rättigheter i hela Wielkopolska (Storpolen).

Från slutet av 1700-talet, då Polen genom de tre delningarna mellan Ryssland, Österrike-Ungern och Preussen suddades ut från Europas karta, fram till år 1918 tillhörde Wielkopolska och dess huvudstad Poznań först det preussiska riket, senare det kejserliga Tyskland. Staden bar då sitt tyska namn Posen och var huvudort i provinsen med samma namn. Kring sekelskiftet 1900 hade drygt 60 procent av befolkningen i denna region polska som modersmål, och de flesta levde utanför städerna. För att öka den tysktalande befolkningens andel på landsbygden antogs bland annat år 1886 en lag som skulle främja tysk kolonisering. Polska lantegendomar köptes upp och fördelades bland tyskar. Antalet judar i själva Poznań uppgick vid denna tid som mest till cirka 7 000 personer. Judarna spelade då en framträdande roll i staden.

När Polen år 1918 återuppstod som självständig stat kom ungefär en

tredjedel av befolkningen om 30 miljoner att tillhöra olika minoriteter. De största var den ukrainska, följt av den judiska, tyska och vitryska. Frågor kring minoriteternas ställning blev under mellankrigstiden en av de största utmaningarna i polsk politik. Nationalistiska strömningar, motsättningar och demokratiska brister bidrog till att dessa grupper diskriminerades. I den nationalistiska propagandan spreds myten om ”judekommunismen”, det vill säga idén att judarna stod i spetsen för kommunismen och stödde kommunistpartier. Myten fick stort genomslag och kom att påverka mångas inställning till den judiska minoriteten. Av dessa och andra skäl valde många judar i Wielkopolska att flytta över gränsen till den nya tyska Weimarrepubliken som grundats efter första världskriget. År 1939 hade till exempel Poznańs judiska befolkning krympt till cirka 2 800, enbart en procent av stadens invånare. Även en stor andel tyskar, som inte kände någon samhörighet med den nya polska staten, lämnade regionen.

Vid andra världskrigets utbrott levde cirka 150 000 judar i hela Wielkopolska. Trots den relativt låga andelen judar kom regionen att spela en alldeles särskild roll i Förintelsens historia på ockuperad polsk mark. Det var här de första experimenten med gas genomfördes och det första förintelselägret anlades. Wielkopolska, som av tyskarna döptes om till Reichsgau Wartheland, var också en av de regioner som införlivades med Tyska riket. Med Arthur Greiser som Hitlers ställföreträdare på plats – *Reichsstatthalter* – blev Poznań, återigen benämnt Posen, centralort i Wartheland. Greiser, tillika chef för nazistpartiet (NSDAP) i regionen, genomdrev Hitlers plan att helt förtyska detta område – med konsekvenser som saknade motstycke i övriga ockuperade områden i Polen.

Ett besök i Poznań och dess omgivning ger därför en viktig inblick såväl i Förintelsens historia som i de tyska nazisternas politik mot flera slaviska befolkningar, först i Polen och senare i Sovjetunionen (Vitryssland och Ukraina).

Efter den tyska invasionen av Sovjetunionen i juni 1941 placerades de polska områden som Sovjetunionen hade ockuperat 1939 i olika administrativa distrikt. De var Distriktet Białystok, Rikskommissariatet Ukraina, Rikskommissariatet Ostland och Distriktet Galizien. Galizien blev också en del av Generalguvernementet.

Förtyskningspolitiken

En månad efter krigets utbrott och invasionen av Polen införlivade Hitler ockuperade områden som beboddes av 10 miljoner människor – de flesta polacker – direkt med Tyska riket. Reichsgau Wartheland fick sitt tyska namn efter floden Warta som rinner genom Poznań. Wartheland, eller Warthegau, innefattade förutom det traditionella Wielkopolska också staden Łódź (som döptes om till Litzmannstadt) med dess stora judiska befolkning. I denna av de tyska ockupanterna nyskapade region levde närmare fem miljoner människor, varav 325 000 tysktalande polacker och 385 000 polska judar. Av de senare skulle enbart omkring 5 000 överleva Förintelsen.

För de ockuperade områden som direkt införlivades med Tyska riket gällde en annan politik gentemot lokalbefolkningen än i det så kallade Generalguvernementet, dit Warszawa och Kraków hörde. De införlivade

områdena skulle helt förtyskas. Lokalbefolkningen skulle fördrivas och ge plats för tysk kolonisering. ”Redan efter 18 dagars fälttåg börjar nu den mest storartade omflyttningsaktion”, hette det på en affisch som riktade sig till tyskar från bland annat de baltiska staterna, Rumänien och ukrainska områden. Kampanjen kallades *Heim ins Reich* (”Hem till riket”) och så kallade folktyskar (tyskspråkiga och/eller ”rasligt” tyska grupper i länder utanför Tyskland) uppmanades att flytta till Wartheland. Icke tysktalande polacker kunde ansöka om att räknas som ”folktyskar”, men fick då genomgå noggranna rasbiologiska undersökningar innan de godkändes.

Peter Longerich konstaterar i sitt stora verk *Holocaust. The Nazi persecution and murder of the Jews* (2010) att förföljelsen av Polens judar måste ses inom ramen för Tysklands ”Polenpolitik” som helhet. Det var en politik som syftade till att ”fullständigt radera ut varje form av polska statsattribut och polsk nationell identitet”. Målet skulle uppnås ”genom systematiskt massmord på den polska eliten och genom förstörelse av Polens kultur och utbildningssystem”. Samtidigt understryker Longerich att ”judepolitiken” var skild från det förtryck som generellt drabbade det ockuperade Polen.

Wartheland blev ett ”övningsfält” för den nazistiska ”raspolitiken” i ockuperade områden. Redan före anfallet mot Polen hade listor sammanställts på tiotusentals personer ur den polska eliten som skulle mördas. Dessa inkluderade präster, politiker, lärare, akademiker, adelsmän och arméofficerare med flera. Speciella Einsatzgrupper bildades vid krigets början med uppgift att utföra dessa mord. Såväl reguljära arméenheter som lokala ”folktyskar” i Wartheland deltog i mördandet. Under hela ockupationen dödades 70 000 polacker i regionen. En tredjedel av Poznańs präster beräknas ha mördats under kriget. Av 77 kyrkor och kapell i staden förblev enbart två öppna.

Fram till mars 1941 förvisades knappt 275 000 polacker från Wartheland österut till Generalguvernementet. Ytterligare över 360 000 skickades till tvångsarbete i Tyskland, och många fler tvingades arbeta för ockupationsmakten i sitt eget land. Drygt 95 procent av alla egendomar tillhörande polacker konfiskerades. Det polska språket förbjöds i alla kon-

takter med myndigheter. Publicering av polska böcker förbjöds. Kaféer, restauranger och museer stängdes i Poznań för den polska befolkningen och polacker fick bara färdas i speciellt markerade spårvagnar. Wartheland skulle bli tyskt och staden Poznań omvandlas till en tysk mönsterstad. I mars 1940 deklarerade Himmler inför funktionärer vid koncentrationsläger att alla polacker på sikt skulle ”försvinna från denna värld”. Två månader senare skrev han i en PM till Hitler, att polackerna skulle bli en slavbefolkning som hölls på allmänt låg intellektuell nivå.

Verkligheten visade sig dock mer komplicerad än nazisterna hade räknat med. Ambitionerna för Polen var lika orealistiska som så många andra av deras högtflygande planer på en snabb och total ”raslig” omstrukturering av befolkningen i annekterade eller ockuperade områden. I inget annat polskt område var likväl denna politik så radikal som just i Wartheland.

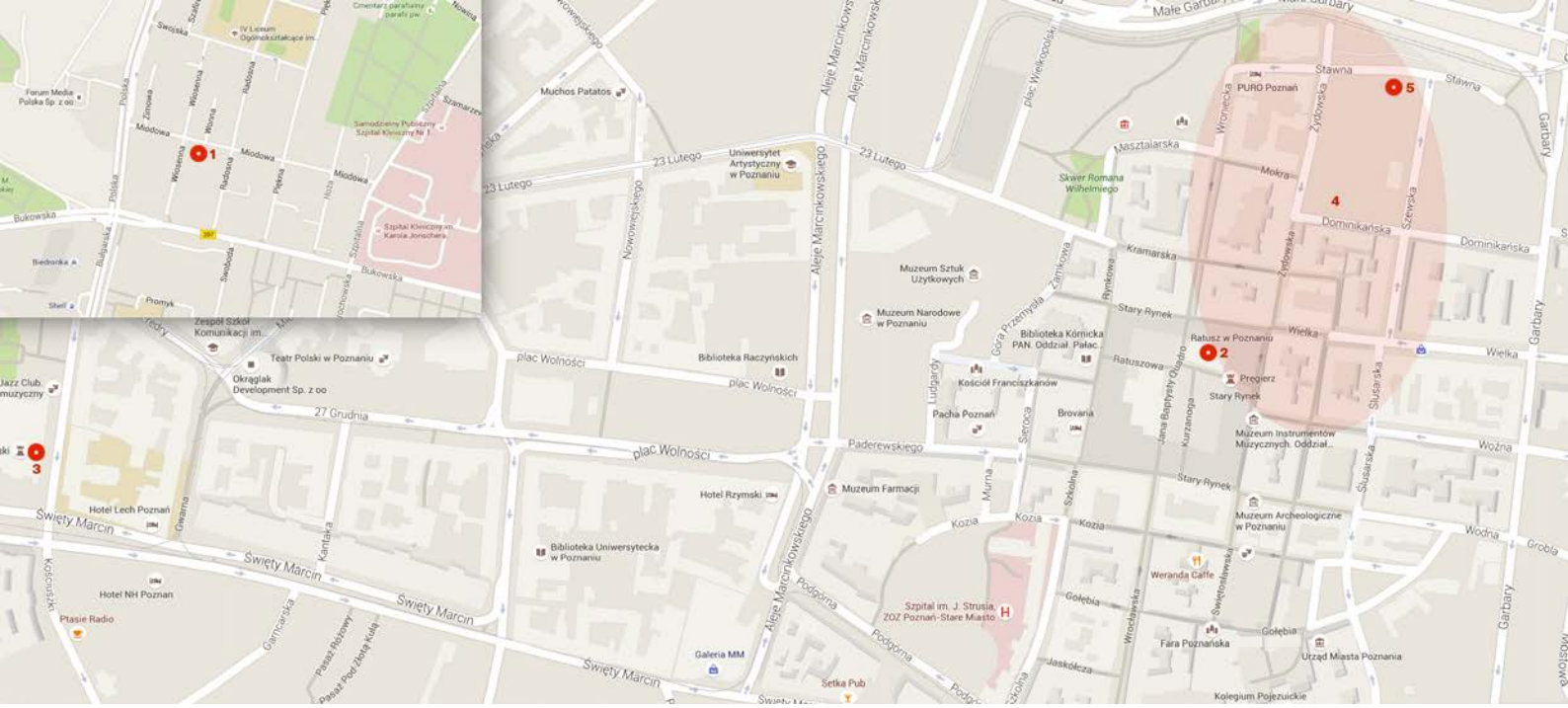

1 Museet över koncentrationslägret Posen

2 Rådhuset

3 Slottet

4 De tidigare judiska kvarteren

5 Stora synagogan och judiska församlingen

Judiska minnesplatser i Poznań

Poznań, en stad med förhållandevis få judar, var i princip ”judefri” före slutet av år 1939. I mars året därpå lät nazisterna symboliskt bygga om den så kallade Stora synagogan till simhall. Ett år senare hade man dock insett att judar behövdes, åtminstone tillfälligt som arbetskraft. Ett tjugotal tvångsarbetsläger upprättades inom stadens gränser, dit judar fördes från andra städer i Wartheland.

Det största arbetslägret i själva staden Poznań förlades till en idrottsplats i stadsdelen Dolna Wilda. Denna plats, som ligger strax bakom dagens idrottshögskola i Poznań, är idag förfallen och igenväxt med delvis täta snår. Man tar sig lättast dit genom att gå uppför kullen bakom basaren intill ul. Dolna Wilda. I parken intill ul. Królowej Jadwigi står ett monument över de judar som antingen dog i lägret eller forslades vidare mot döden i Chełmno nad Nerem eller Auschwitz-Birkenau.

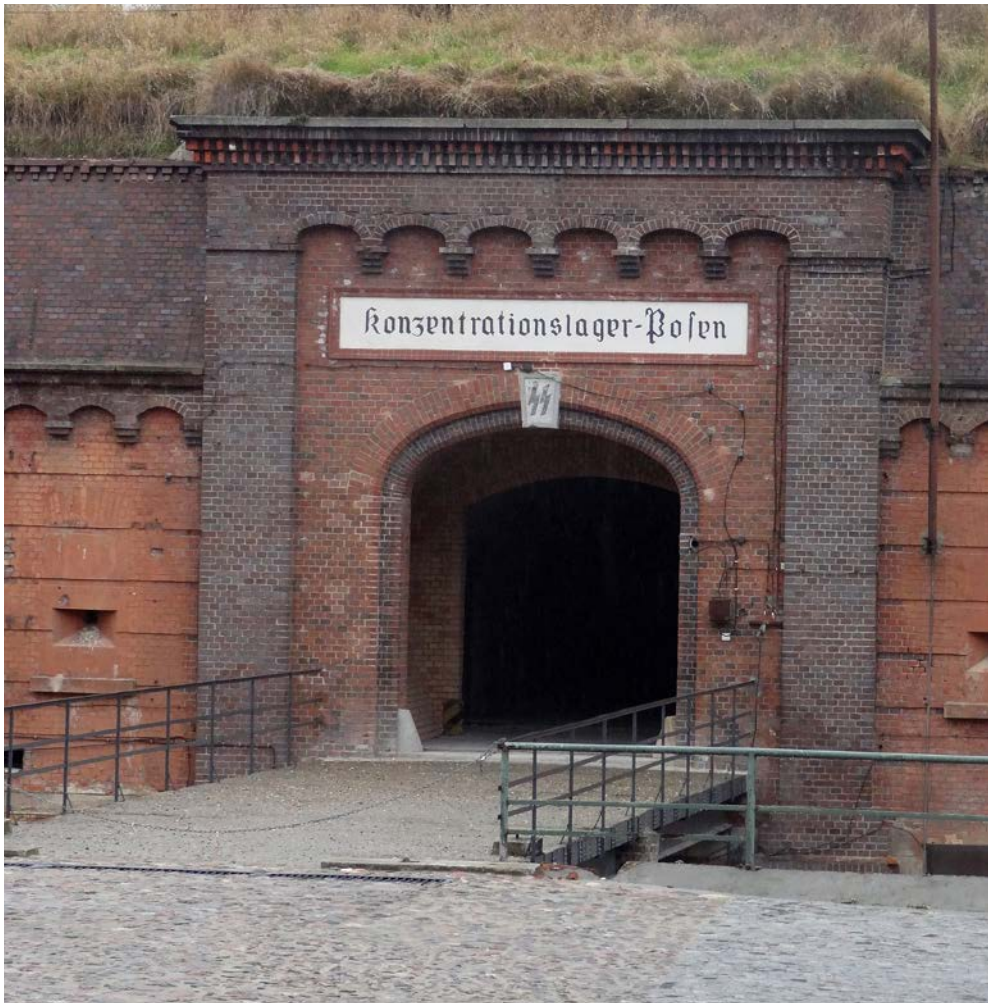

1 Museet över koncentrationslägret Posen

Poznań var också den stad där tyskarna inrättade ett av de första koncentrationslägren på ockuperad polsk mark. Det skedde redan i september–oktober 1939, ungefär samtidigt som koncentrationslägret Stutthof anlades strax utanför fristaden Gdansk.

För ändamålet valde man ut en av de många befästningar som den preussiska militären lämnat efter sig vid slutet av 1800-talet: Fort Columbus eller Fort nr VII. Den döptes om till Konzentrationslager Posen och försågs med celler, tortyrkammare och avrättningsrum. Mellan 18 000 och 45 000 människor beräknas ha hållits fängslade i detta koncentrationsläger under mycket grymma förhållanden. I första hand var det ett läger

för polska motståndsmän. Uppskattningarna av hur många som dött eller mördats i lägret varierar mellan 4 500 och 20 000.

I koncentrationslägret Posen inrättades också Nazitysklands första gaskammare. Det skedde i två fristående bunkrar med dubbeldörrar av plåt. Vid markplanet skars ett hål ut i dörrarna, stort nog för att en slang skulle kunna föras in. Framför dörrarna gjordes en försänkning där man kunde ställa två stora gastuber med kolmonoxid. I oktober 1939 gasades här cirka 400 patienter från två olika psykiatriska sjukhus ihjäl tillsammans med sina vårdare och medicinsk personal.

De gaskammare som användes i koncentrationslägret Posen inrättades vid samma tid som Hitler hösten 1939 godkände ”barmhärtighetsmord” på vissa kategorier av funktionsnedsatta människor i Tyskland. I museets utställning kan man se propagandaaffischer från Nazityskland, som visar hur man där försökte övertyga befolkningen om att psykiskt sjuka och personer med vissa ärftliga sjukdomar var en ekonomisk och genetisk belastning för ”folkkroppen” och samhället. Nazisterna inledde efter Hitlers bemyndigande i hemlighet den så kallade Aktion T4 (benämnd efter Tiergartenstrasse 4 i Berlin där högkvarteret för aktionen låg), som innebar att psykiskt sjuka, funktionshindrade och andra svårt sjuka skulle avlivas – ”eutanasi”. Under T4-aktionen i Tyskland mördades drygt 70 000 människor med gas i särskilda anstalter fram till augusti 1941, då aktionen avblåstes. Mördandet fortsatte dock under andra former på tyska vårdanstalter under hela kriget. Totalt föll uppskattningsvis 200 000 människor offer för denna politik i Tyskland.

Utanför det rikstyska området, som i Wartheland, mördades patienter på liknande grunder. Antalet offer för sådana mordaktioner (i Polen, Vitryssland, Baltikum och Ukraina) är okänt, men det rör sig med säkerhet om tiotusentals. Enbart i Polen beräknas enligt de senaste forskningsresultaten minst 26 000 personer ha mördats inom ramen för Eutanasiaktionen i de annekterade områdena. Efter gasningarna i fortet år 1939 och i koncentrationslägret Posen år 1940 skedde i öst morden på psykiskt sjuka och funktionshindrade med hjälp av mobila gasbilar. Denna aktion, som snart kom att omfatta inte bara Wartheland utan också övriga annekterade

I koncentrationslägret Posen byggdes den första gaskammaren på ockuperad polsk mark.

polska områden, anfördes av ett SS-kommando under ledning av Herbert Lange. Denne hade varit chef för koncentrationslägret Posen och blev senare också den förste chefen för Nazitysklands första förintelseläger i den lilla orten Chełmno nad Nerem.

Den tredje och sista fasen av dessa mord i öst ägde rum på en psykiatrisk klinik. Enligt beräkningar mördades under kriget minst 6 000 psykiskt sjuka enbart i Wartehland, varav 5 000 på en psykiatrisk klinik i Dziekanka utanför staden Gniezno (på tyska Tiegenhof), som ligger cirka tre mil norr om Poznan.

I den utställning som finns i Fort VII i Poznań presenteras material från såväl T4-aktionen i Tyskland som morden i de annekterade områdena, inklusive morden på sjukhuset i Dziekanka.

Museet över koncentrationslägret Posen
Muzeum Martyrologii Wielkopolan Fort VII
Al. Polska
60-591 Poznań
www.wmn.poznan.pl (Gå vidare till Fort VII.)
e-mail: fort7@poznan.pl
tel. +48 61 84 83 138

Öppettider: Alla dagar utom måndagar. Kl. 10.00–17.00 (mars–oktober). Kl. 10.00–16.00 (november–februari).

Rådhuset i Poznań. Foto: David Castor, Wikimedia.

Rådhuset och slottet – Himmlers tal år 1943

Det var i Poznań som Heinrich Himmler i två beryktade tal i oktober 1943, utan omsvep och med stolthet, erkände att Hitlers regim medvetet fattat beslutet att utrota Europas judar. Ingen annan hög naziledare uttryckte sig någonsin lika tydligt om Förintelsen. Båda talen var ”hemliga” men kom att bevaras åt eftervärlden. Det första hölls den 4 oktober
2 1943 inför ledande SS-män – troligen i Gyllene salen i stadens medeltida rådhus beläget mitt på torget i Gamla stan. Rådhuset står där än idag, återuppbyggt efter kriget, men den del av byggnaden där Gyllene salen låg finns inte kvar. Rådhuset rymmer idag ett museum.

I sitt tal sade Himmler:

> *Jag vill också här inför er i all öppenhet beröra ett mycket allvarligt kapitel. Vi bör kunna tala om det öppet oss emellan, men trots det kommer vi aldrig att tala om det offentligt ... Jag menar judeevakueringen, utrotningen av det judiska folket ...*

Slottet i Poznań. Foto: Wikimedia.

> *De flesta av er vet vad det vill säga att se hundra lik ligga bredvid varandra, eller femhundra eller tusen. Och att ha stått ut med detta, och – bortsett från undantag på grund av mänsklig svaghet – ha förblivit anständiga, det har gjort oss hårda och är en ärofull handling som aldrig nämnts och aldrig kommer att nämnas ... Vi hade den moraliska rätten, vi hade plikten gentemot vårt folk att döda detta folk som ville döda oss!*
> (www.holocaust-history.org)

3 Två dagar senare, den 6 oktober, samlades höga medlemmar av nazistpartiet NSDAP i Poznań. Enligt vissa historiker ägde mötet rum på det slott som byggts för Tysklands siste kejsare Wilhelm II i början av 1900-talet, då staden ingick i det tyska kejsardömet. Det ligger på ul. Św. Marcin, strax intill universitetets huvudbyggnad. Många är dock tveksamma till denna uppgift eftersom slottet då fortfarande var under ombyggnad. Sedan Nazityskland erövrat Poznań lät Hitlers ”hovarkitekt” Albert Speer förse slottet med en balkong från vilken Hitler skulle kunna tala till folket, samt en kopia av hans arbetsrum i rikskansliet i Berlin. Hitler be-

sökte emellertid aldrig Poznań, trots att staden flera gånger användes för liknande sammankomster av höga SS- och partifunktionärer. Andra historiker anser att Himmlers tal kan ha hållits på hotell Ostland (nuvarande hotell Rzymski) vid Plac Wolności, där Himmler och partifunktionärerna bodde under sitt besök. Somliga menar att även detta tal hölls i rådhuset.

Det viktigaste är dock talets innehåll. Himmler kommenterar bland annat frågan om hur de judiska ”kvinnorna och barnen” ska hanteras:

> *Jag beslöt mig för att också i detta fall finna en entydig lösning. Jag ansåg det nämligen inte berättigat att utrota männen … och samtidigt låta hämnarna i form av deras barn leva vidare; det skulle ha varit ett stort hot mot våra barn och barnbarn. Det svåra beslutet måste därför fattas; detta folk måste försvinna från jorden. För den organisation som var tvungen att verkställa uppdraget, var det det svåraste [uppdrag] den hittills erhållit … Judefrågan i de av oss ockuperade länderna kommer att vara löst i slutet av detta år. Det kommer enbart att finnas kvar ett restbestånd av enskilda judar som slunkit undan.* (ibid.)

När Himmler höll sitt tal hade en stor del av Europas judar redan förintats, samtidigt som motgångarna i kriget i öst blivit påtagliga. Flera historiker, däribland Peter Longerich i sin monumentala biografi över Himmler (2011), anser att orsaken till att han vid denna tidpunkt talade så öppet om Förintelsen var att han ville göra SS-ledarna och de höga partifunktionärerna medvetna om deras medansvar, på det att ingen senare skulle kunna hävda att man varit ovetande. Närvarande vid mötet den 6 oktober var sannolikt också Albert Speer, som i Nürnberg undgick dödsdomen. Själv hävdade Speer under rättegången att han inte vetat något. Enligt de skriftliga inbjudningarna till mötet bör han dock ha varit närvarande i Poznań. På ett ställe i talet den 6 oktober verkar det rentav som om Himmler med några ord vänder sig direkt till Speer. Det är när han berör gettot i Warszawa, upproret där och den produktion som förekommit i gettot för den tyska krigsmakten: ”Naturligtvis har detta inget att göra med partikamrat Speer. Ni skulle inte ha kunnat göra något åt det.

Stora synagogan.

Detta är en del av de påstådda rustningsindustrier som partikamrat Speer och jag de närmaste veckorna gemensamt skall genomföra en rensnings-aktion i.”

4 De tidigare judiska kvarteren

Poznańs judiska historia går tillbaka till 1200-talet. Under andra hälften av detta århundrade anlades troligen också stadens första judiska kvarter runt ul. Żydowska. En judisk församling grundades sannolikt under första hälften av 1300-talet. Den första synagogan stod i korsningen mellan dagens ul. Szewska och ul. Dominkańska. Enligt historikerna byggdes den förmodligen under åren 1360–1367. Till skillnad från flera andra städer i Polen fördrevs här aldrig judarna – även om försök gjordes – från stadens kärna under de följande seklerna. I slutet av 1800-talet tillhörde minst en fjärdedel av de förnäma husen runt stadens torg judiska köpmän. De traditionella judiska kvarteren låg norr om det medeltida torget. Längs Judiska gatan, som heter så än idag, var fyra olika synagogor belägna. Ingen av dem finns längre kvar.

5 Stora synagogan och judiska församlingen

Den så kallade Stora synagogan, som ligger på ul. Stawna, invigdes år 1907 och är idag stadens enda. Den revs delvis under kriget av tyskarna som sedan byggde om den till simhall. Så förblev den under kommunisttiden. Synagogan har nu återlämnats till den lilla judiska församling som idag åter finns i Poznań – en filial till den större församlingen i Warszawa – men är ännu inte restaurerad. På samma gata ligger det stora hus som redan före första världskriget var församlingens säte. Det återlämnades år 1990.

Judiska församlingen i Poznań
Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich
Biuro Filii w Poznaniu
ul. Stawna 10
61-759 Poznań
www.poznan.jewish.org.pl
e-mail: poznan@jewish.org.pl
tel. +48 61 855 21 18

Museet i Żabikowo

Ett tvångsarbetsläger upprättades år 1940, strax söder om Poznań i den lilla orten Żabikowo. Tyskarna gav det namnet Reichsautobahnlager Poggenburg. De judar som fördes hit användes som tvångsarbetare vid bygget av en motorväg som Hitler planerat skulle förbinda först Poznań, senare Łódź och Warszawa och till sist Kiev och Moskva med Frankfurt an der Oder, därmed också med Berlin. Sammanlagt beräknas 10 000 judar ha ”passerat” detta läger, som för de flesta enbart blev en mellanstation på väg mot döden i Chełmno nad Nerem (se sid 91). Det var från början inrättat som ett tvångsarbetsläger i syfte att ta livet av judarna, antingen genom svält eller på annat sätt när de blivit arbetsodugliga.

Våren 1943, när det judiska tvångsarbetslägret upphört att existera, inrättades på intilliggande plats ett fängelse och straffläger för politiska motståndare. Samtidigt avvecklades fängelset i Fort VII inne i Poznań. Strafflägret löd, liksom Fort VII, under det lokala Gestapos administration. Dit fördes huvudsakligen polska motståndsmän men också desertörer från den tyska armén och politiska motståndare från andra länder i Europa. Sammanlagt beräknas 1 500 personer tillhörande den regionala avdelningen av den polska motståndsrörelsen *Armia Krajowa* ha spärrats in i lägret.

Dagens museum finns inrättat i byggnader som ursprungligen uppfördes för ledningen av fängelset. Själva strafflägret låg alldeles intill, väster om dessa byggnader. Det judiska tvångsarbetslägret låg på andra sidan om dagens Autobahn, som i princip har samma sträckning från Berlin till Warszawa som Hitlers vägbyggare planerat. Området där det judiska tvångsarbetslägret funnits jämnades med marken av tyskarna. Idag finns där ett bostadsområde. Museet som finns där fängelset och strafflägret var inrättade belyser båda lägren.

Museet i Żabikowo
Muzeum Martyrologiczne w Żabikowie
ul. Niezłomnych 2
62-031 Luboń
www.zabikowo.eu (än så länge enbart på polska)

Kontaktpersoner:
Krzysztof Ciechanowski
e-mail: krzysztof@zabikowo.eu
tel. +48 61 813 06 81
Paulina Matuszewska
e-mail: paulinam@zabikowo.eu
tel. +48 61 813 06 81

Öppettider: Tisdag–fredag kl. 09.00–15.00.
Lördag–söndag kl. 10.00–14.00.

Museet i Chełmno nad Nerem

En stor del av de 380 000 judar från Wielkopolska som mördades mötte döden i det första förintelseläger som upprättats på ockuperad polsk mark. Detta förlades till den lilla orten Chełmno nad Nerem, av tyskarna omdöpt till Kulmhof och belägen alldeles intill staden Koło.

Idag når man dit via den motorväg som förbinder Poznań med Warszawa. Enligt historiker kom initiativet till att upprätta ett förintelseläger där judar gasades ihjäl från SS-ledaren Rolf-Heinz Höppner i Poznań. Den 16 juli 1941 skrev han till Eichmann: ”Det finns risk att vi den komande vintern inte kan föda alla judar. Man bör därför på allvar överväga om den mest humana lösningen inte vore att göra sig av med de judar som inte är arbetsdugliga med hjälp av ett snabbverkande medel. Det vore angenämare att göra så än att låta dem svälta ihjäl.” (Krakowski 2007)

De första judar som gasades ihjäl i Kulmhof anlände dit den 8 december 1941. De var alla från närliggande orter. Själva Chełmno nad Nerem hade tidigare ”rensats” från i stort sett alla invånare och lägrets högkvarter upprättats i det adelspalats som fanns i byn. Dit fördes fångarna för

Massgravarna i skogen vid museet i Chełmno nad Nerem.

avklädning. Mördandet skedde sedan i slutna lastbilar som stod parkerade på den öppna platsen framför byggnaden. Offren stuvades in i bilarnas lastutrymme varefter man anslöt en slang till avgasröret, startade motorn och på så sätt gasade ihjäl dem. Liken grävdes ner i massgravar i ett skogsområde några kilometer längre bort. Sommaren 1942 öppnades dessa gravar och kropparna hämtades upp och brändes i de krematorier som då byggts. Mördandet i de speciella gasbilarna pågick med ett drygt årslångt avbrott ända fram till hösten 1944. Innan tyskarna lämnade området sprängde man palatset och förstörde krematorierna.

Uppskattningarna av hur många som förintades i Kulmhof varierar mellan 150 000 och 250 000. De flesta var judar från Warthegau, men också 4 300 romer från gettot i Łódź mördades här.

Museet består av två delar belägna ett kort stycke från varandra: huvudbyggnaderna vid den nedan angivna adressen samt massgravarna i skogen lite längre bort. Museet har de senaste åren genomgått en

betydande upprustning. Flera nya byggnader har tillkommit och man genomförde ännu hösten 2017 arkeologiska utgrävningar där palatset legat. År 2018 öppnade en ny utställningslokal i en av de nya byggnaderna. Hela moderniseringen av museet beräknas vara klar under år 2019.

Museet i Chełmno nad Nerem
Muzeum byłego niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w
Chełmnie nad Nerem
Chełmno 59 A
62-660 Dabie
www.chelmno-muzeum.eu
e-mail: muzeum@chelmno-muzeum.eu
Tel. +48 63 271 94 47

Öppettider: tisdag–söndag kl. 10.00–17.00 (april–september);
kl. 09.00–15.00 (oktober–mars).

Praktisk information

Kommunikationer

Flyg: Lågprisflyg avgår två gånger i veckan från Stockholm och Malmö. I övrigt avgår lågprisflyg till Warszawa från flera städer i Sverige.

Tåg från Warszawa: Intercity med flera dagliga förbindelser från Warszawa. Minsta restid 2,5 timmar. Se www.pkp.pl.

Poznańs turistinformation är behjälplig med bokningar av hotell, buss etc.

Centrum Informacji Miejskiej (CIM)
ul. Ratajczaka 44
61-728 Poznań
www.poznan.pl
e-mail: centrum@cim.poznan.pl
tel. +48 61 851 96 45

eller

Centrum Informacji Turystycznej
Stary Rynek 59/60
61-772 Poznań
e-mail: it@cim.poznan.pl
tel. +48 61 852 61 56

För guidning i det judiska Poznań går det också bra att kontakta engelskspråkiga Paulina Ratkowska.
e-mail: p.ratkowska@onet.eu
mobil: + 48 693 104 233

Övernattning
Ett bra och mycket centralt beläget alternativ är Blooms Hostel-Inn-Apartments.

Blooms Hostel-Inn-Apartments
ul. Kwiatowa 2
61-881 Poznań
www.blooms.com.pl
e-mail: magda.gill@blooms.com.pl
tel. +48 61 221 44 48

Wrocław-regionen

I den medeltida staden Wrocław (på tyska Breslau) möter man en mycket rik judisk historia. Stadens judiska begravningsplats är den kanske mest imponerande i dagens Polen. Då Wrocław/Breslau före andra världskriget tillhörde Tyskland – med en av landets största judiska befolkningar – kan man här se spår av Hitlers antisemitiska politik alltifrån 1930-talet fram till Förintelsen. Några mil sydväst om staden upprättade nazisterna ett av sina första koncentrationsläger, Groß-Rosen, där människor förintades genom omänskligt arbete, svält och tortyr.

Rådhuset på Gamla torget i Wrocław.

Staden Wrocław 15 mil söder om Poznań tillhörde före andra världskriget Tyskland och bar då namnet Breslau. Regionen heter på polska Dolny Śląsk och på tyska Niederschlesien. Staden blev polsk genom stormakternas uppgörelse i Jalta och Potsdam år 1945, då Polens gränser förflyttades västerut. Delar av östra Polen tillfördes Sovjetunionen och som kompensation erhöll Polen delar av östra Tyskland samt delar av det tidigare Ostpreussen. Därmed hamnade också ett före detta koncentrationsläger som legat på tysk mark inom Polens gränser. Lägret Groß-Rosen var beläget vid den nuvarande polska orten Rogoznica, 6 mil sydväst om Wrocław/Breslau.

Den judiska historien i Wrocław/Breslau går tillbaka minst till andra hälften av 1100-talet. Från denna tid härstammar en av de äldsta kända judiska gravarna i hela östra Centraleuropa. Rabbin Aaron ben Abraham, död år 1174, begravdes på stadens första judiska begravningsplats som låg alldeles intill det medeltida torget.

Om nuvarande östra Polen är starkt förbundet med chassidismen, är de västra delarna – Dolny Śląsk och Wrocław/Breslau liksom Poznań – i stället starkt förbundna med den reformerta eller progressiva judendomen.

Denna riktning uppstod i Tyskland under 1800-talet. Den såg som sin uppgift att anpassa judisk religion och tradition till den moderna världen och därmed också bana väg för integration av judarna i det tyska samhället. I 1800-talets Tyskland införde reformerta judar bland annat en bönebok på tyska i stället för den traditionella hebreiska. Det judisk-teologiska seminarium som inrättades i Breslau år 1854 var ett av de viktigaste i hela Europa, men skilde sig till inriktningen starkt från sin chassidiska motsvarighet i Lublin. Judarna i tyska Breslau liksom i Poznań, som från slutet av 1700-talet fram till 1918 var annekterat av Tyskland, var vid 1900-talets början integrerade i det tyska respektive polsk-tyska samhällslivet på ett helt annat sätt än sina trosfränder i Lublin eller Kraków.

Då Breslau före kriget tillhörde Tyska riket började Hitlers förföljelse av judarna här långt före krigsutbrottet. Många av stadens judar lämnade då Tyskland. Redan år 1938 skedde dessutom de första deportationerna av judar från Breslau till Polen. De som utvisades från Tyskland var judar av polsk härstamning. Vid krigets utbrott hade därför Breslau en judisk befolkning uppgående till bara knappt 11 000 personer, jämfört med 23 000 i mitten av 1920-talet.

Den första transporten av Breslaus judar mot döden gick till Fort IX i den litauiska staden Kaunas; senare transporter till förintelselägren Bełżec, Sobibór och Birkenau. Ett antal judar lyckades överleva i koncentrationslägren Theresienstadt och Groß-Rosen. Efter andra världskriget återvände flertalet av de överlevande från Breslau till polska Wrocław. De fick där sällskap av tiotusentals polska judar som överlevt kriget i Sovjetunionen – somliga genom att fly, andra genom att de hamnat i sovjetiska läger.

År 1946 levde därför över 70 000 judar i regionen Dolny Śląsk, de flesta av dem i Wrocław. Antisemitismen i efterkrigstidens Polen, med bland annat en pogrom i staden Kielce norr om Kraków i juli 1946, ledde dock snart till den första judiska emigrationen med Israel som mål. En andra emigrationsfas ägde rum efter den antisemitiska vågen år 1968. Som ett led i den antisemitiska politiken i det kommunistiska Polen vid denna tid beslagtog staten också den judiska teatern i Wrocław, byggnader tillhö-

Marknadstorget i Wrocław (dåvarande Breslau) någon gång under 1890-talet. Foto: Wikimedia.

rande den judiska skolan och något senare den enda synagoga som inte förstörts av nazisterna – ”Under den vita storken” (Synagoga pod Białym bocianem).

Det skulle sedan dröja till efter kommunismens fall år 1989 innan dessa byggnader återbördades till den då återskapade judiska församlingen i Wrocław. Idag består församlingen av mellan tre och fyra hundra medlemmar.

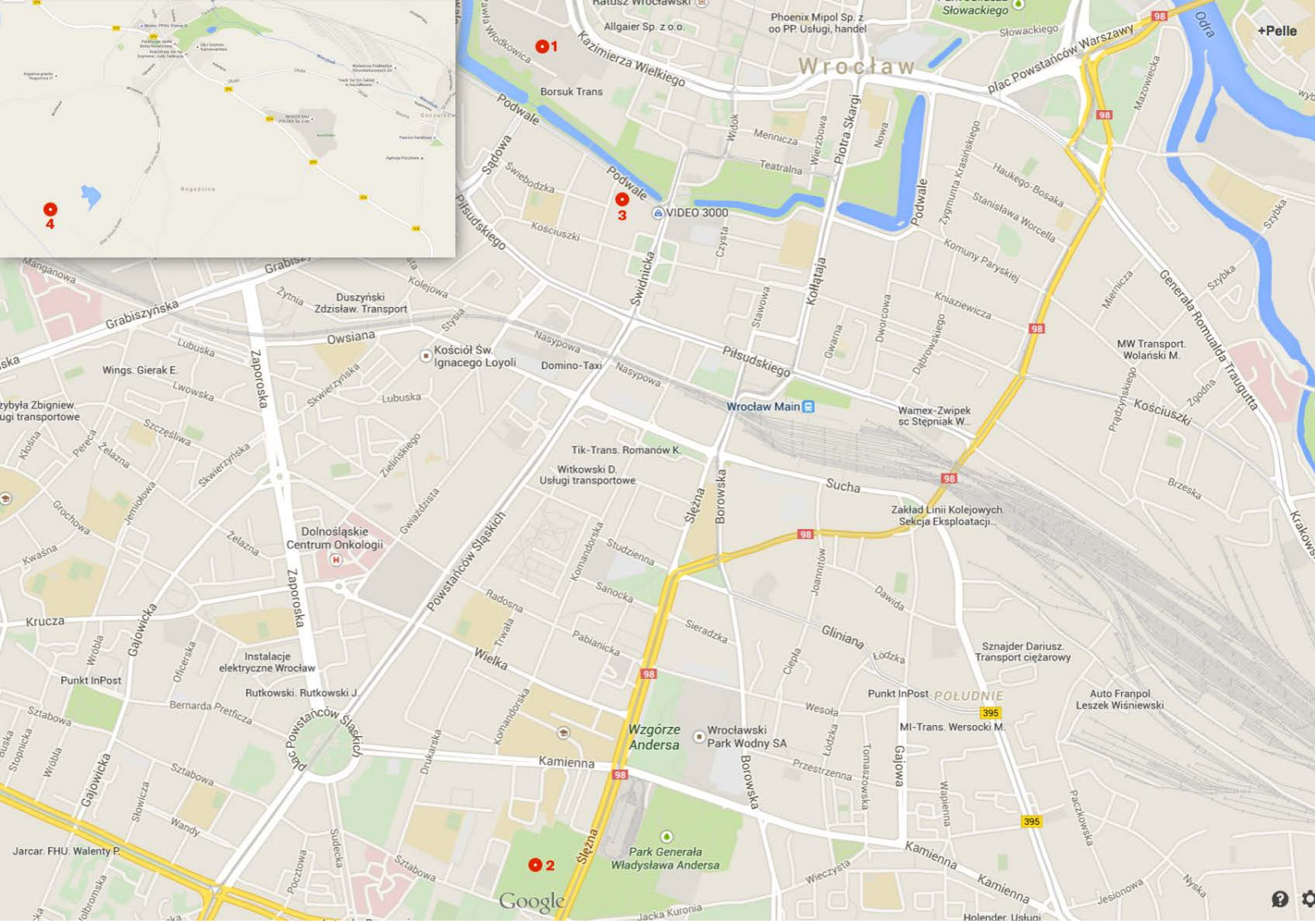

1 Synagogan Under den vita storken

2 Judiska begravningsplatsen

3 Monumentet över Nya synagogan

4 Museet Groß-Rosen

Judiska minnesplatser i Wrocław

1 Synagogan Under den vita storken

Synagogan, som byggdes i början av 1800-talet, har fått sitt namn efter det värdshus som tidigare stod på samma plats. Den bekostades av en av stadens rika judiska köpmän, Jacob Philip Silberstein, och stod färdig att tas i bruk år 1829. Under ett halvt sekel tjänade den stadens reformerta judiska befolkning. Därefter övertogs den av de ortodoxa judarna i Breslau. Under Kristallnatten år 1938 förstörde nazisterna synagogans

Synagogan Under den vita storken.

Synagogan Under den vita storken
Synagoga pod Białym bocianem
ul. Pawła Włodkowica 7
50-072 Wrocław

Öppettider: måndag–torsdag kl. 10.00–17.00, fredag kl. 10.00–16.00, söndag kl. 11.00–16.00.

Grupper bör boka tid för besök antingen genom Judiska församlingen i Wrocław eller genom Bente Kahan Foundation.

Bente Kahan Foundation
Fundacja Bente Kahan
ul. Pawła Włodkowica 5
50-072 Wrocław
www.fbk.org.pl
e-mail: fbk@fbk.org.pl
tel. +48 71 782 81 23
tel./fax: +48 71 341 89 47

Judiska församlingen
Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP
Oddział we Wrocławiu
ul. Pawła Włodkowica 9
50-072 Wrocław
www.wroclaw.jewish.org.pl
e-mail: wroclaw@jewish.org.pl
tel. +48 71 343 64 01
fax: +48 71 344 70 48

interiör, men av rädsla för att elden skulle sprida sig till omkringliggande byggnader vågade man inte bränna ned den. Efter kriget kunde den därför på nytt öppnas. Efter de antijudiska aktionerna år 1968 överfördes synagogan år 1974 till Wrocławs universitet och senare till Musikakademien. Under två decennier stod den sedan och förföll, innan den år 1996 återlämnades till stadens judiska församling.

Synagogan är idag restaurerad. Detta tack vare den norsk-judiska sångerskan Bente Kahan, med rötter i Wrocław/Breslau, som år 2006 tog initiativ till stiftelsen Bente Kahan Foundation, BKF. I den restaurerade synagogan finns en permanent utställning som bär namnet ”Den återvunna historien”. Här hålls också regelbundet konserter och andra kulturella tillställningar med judisk anknytning.

I byggnaden, inne på gården, har Bente Kahan Foundation sitt huvudkvarter. Stiftelsens syfte är att verka för mänskliga rättigheter och motverka antisemitism och rasism. Man arbetar också för att sprida upplysning om judisk kultur och religion samt om Wrocław/Breslaus långa judiska historia. Bland annat organiseras workshops för ungdomar från olika länder. Man ställer gärna upp med guidning i det judiska Wrocław. Det är hit grupper bör vända sig för hjälp och vägledning vid besök i staden.

På samma gata som synagogan finns också ett judiskt informationscenter och alldeles intill detta den judiska församlingen i Wrocław.

2 Judiska begravningsplatsen

Liksom i Poznań var nazisternas mål att i Breslau utplåna allt judiskt liv och alla spår av det. Stadens judiska begravningsplats – en av de största i Weimarrepubliken och Tyska riket – har dock till stora delar bevarats, trots att den helt stängdes år 1942 och senare under kriget blev föremål för strider. Med sina 1 200 gravar vittnar den idag om det rika judiska liv som en gång fanns i denna före detta tyska stad. Bland gravarna finner man många kända historiska namn, däribland Ferdinand Lassalle, en av grundarna av det tyska arbetarpartiet ADAV, en föregångare till socialdemokratiska SPD. Vid ingången till begravningsplatsen finns också en mindre utställning.

Judiska begravningsplatsen
Cmentarz żydowski
ul. Ślężna 37/39
Wrocław
www.muzeum.miejskie.wroclaw.pl
tel. +48 71 791 59 04

Öppettider: April–oktober kl. 09.00–18.00 dagligen. November–mars kl. 09.00–16.00 dagligen. Begravningsplatsen håller öppet även på lördagar.

Minnesmärke på den plats där Nya synagogan stod.

3 Monumentet över Nya synagogan

Under Kristallnatten mellan den 9 och 10 november 1938 attackerades den judiska befolkningen i Breslau liksom över hela Tyskland och stadens mest magnifika synagoga, Nya synagogan, förstördes totalt. Idag minner enbart ett mindre monument om att Tysklands näst största synagoga med plats för 2 000 besökare stod på nuvarande ul. Łąkowa 6 i Wrocław.

Byggnaden, som var uppförd i nyromansk stil, invigdes år 1872. Namnet Neue Tempel anknyter till att det var de reformerta judarna, vilka tidigare haft Vita storken som sin synagoga, som då tog denna nya och betydligt större byggnad i bruk. Av de drygt 2 000 platserna var 800 avsedda för kvinnor. Den mindre synagogan Under den vita storken kom, när den nya stod färdig, att övertas av stadens ortodoxa judar.

Breslau hade under 1920-talet den tredje största judiska befolkningen i Tyskland, efter Berlin och Frankfurt am Main. Det judiska kulturella och religiösa livet i staden var livligt och den judiska samfälligheten bestod av flera riktningar. Med Kristallnatten inleddes en systematisk förföljelse av judarna. Samtidigt som Nya Synagogan ödelades, förstördes över fem hundra judiska affärer och över trettio judiska fabriker. När andra världskriget bröt ut hade Breslaus judiska befolkning mer än halverats. De flesta av de då knappt 11 000 invånarna kom att mördas i Auschwitz-Birkenau, Bełżec eller Sobibór.

Museet Groß-Rosen

4 Koncentrationslägret Groß-Rosen upprättades först som underläger till KL Sachsenhausen, men blev senare ett självständigt koncentrationsläger med upp till nittio arbetsläger under sig.

Sammanlagt beräknas 125 000 personer ha hållits inspärrade i lägret. De flesta av dem judar, men också många andra polska medborgare och ett par tusen sovjetiska krigsfångar. Fångarna tvingades till hårt arbete i ett intilliggande granitbrott. Under de fem år lägret existerade beräknas minst 40 000 människor här ha mist livet till följd av svält, hårt arbete, tortyr eller avrättningar. KL Groß-Rosen anses därför vara ett av de mest brutala koncentrationsläger som upprättats på tysk förkrigsmark. Liksom i Auschwitz var mottot *Arbeit Macht Frei* inskrivet vid porten till lägret.

Få byggnader finns kvar från det ursprungliga lägret. Den ökända porten har restaurerats.

Museet är beläget drygt 6 mil från Wrocław i orten Rogoźnica.

Museet Groß-Rosen
Muzeum Gross-Rosen w Rogoźnicy
Rogoźnica, województwo dolnośląskie
ul. Ofiar Gross-Rosen 26
58-152 Goczałków
www.gross-rosen.pl
e-mail: muzeum@gross-rosen.eu
tel. +48 74 855 90 07

Öppettider: alla dagar kl. 08.00–19.00 (maj–september); kl. 08.00–16.00 (oktober–april).

Praktisk information

Kommunikationer

Flyg: Lågprisflyg avgår två gånger i veckan från Stockholm. I övrigt avgår lågprisflyg till Warszawa från flera städer i Sverige.

Tåg från Warszawa: Intercity med flertalet dagliga förbindelser. Minsta restid tre timmar och 40 minuter. Se www.pkp.pl.

Övernattning

Hotel Mercure Wrocław Centrum
pl. Dominikański 1
50-159 Wrocław
www.mercure.com (Gå vidare till Wrocław.)
e-mail: h3374-re@accor.com
tel. +48 71 32 32 700

Piast Hotel
ul. Piłsudskiego 98
50-017 Wrocław
www.piastwroclaw.pl
e-mail: recepcja@piastwroclaw.pl
tel. +48 71 343 00 33

PURO Hotel Wrocław
Pawła Włodkowica 6
50-072 Wrocław
www.purohotel.pl (Gå vidare till Wrocław.)
e-mail: wroclaw@purohotel.pl
tel. +48 71 77 25 100

Scandic Wrocław
ul. Piłsudskiego 49/57
50-032 Wrocław
www.scandichotels.com (Gå vidare till Wrocław.)
e-mail: wroclaw@scandichotels.com
tel. +48 71 78 70 000

Kraków-regionen och sydöstra Polen

Kraków var fram till slutet av 1500-talet Polens huvudstad. Här finns ett av Europas största medeltida torg, och vid foten av det gamla kung liga slottet Europas bäst bevarade judiska stadsdel. Sju synagogor och en nästan oförändrad stadsarkitektur står kvar sedan tiden före andra världskriget. Det Galiziska judiska museet erbjuder guidning och workshops. Kraków är en naturlig utgångspunkt för dagslånga besök till Auschwitz-Birkenau, museet över Nazitysklands största förintelseläger, liksom för en dags rundresa till städer med rik judisk och romsk historia i regionen Małopolska. Viktiga minnesplatser över judiskt liv finner också den som fortsätter resan längre österut, genom gränstrakterna mellan Polen och Ukraina.

Małopolska (Lillpolen) är den region som har flest lämningar från den tid då judendom och judiskt liv utgjorde betydande inslag i det polska samhället. Flera av städerna i regionen var en gång också internationella centra för chassidismen, den riktning inom judendomen som med rabbinen Israel Baal Shem Tov uppstod i mitten av 1700-talet.

Chassidismen föddes delvis som en väckelserörelse i protest mot institutionaliserad judendom och anknöt till en stark tradition av mysticism inom religionen. ”Den moderna chassidismen”, skriver rabbinen och filosofen Marc-Alain Ouaknin, ”är den senaste fasen i den judiska mysticismens utveckling” (2002). Ett känt inslag i denna, i grunden djupt folkliga, judiska väckelserörelse var den befriande och samtidigt extatiska dansen. ”Chassidism är en lovsång till vår glädjerika och lyckliga existens”, skriver Ouaknin. Lika viktiga var dock bönen och tron på den enskilda människans möjlighet att ta del i Guds verk. Från 1700-talet och framåt spred sig chassidismen från sina födelseorter i östra delen av det polsk-litauisk-ukrainska samväldet västerut, och under 1900-talet beräknas minst en tredjedel av judarna i dåvarande Polen ha tillhört denna religiösa riktning. I dagens Polen börjar vissa orter återta en central roll för de chassidiska judarna.

I Kraków finns den bäst bevarade judiska stadsdelen i Europa. I regionen finns också, sida vid sida med vittnesmålen om den en gång så rika judiska kulturen, den mest symboliska av Förintelsens minnesplatser: koncentrations- och förintelselägret Auschwitz-Birkenau beläget sydväst om Kraków.

Öster om Małopolska, invid gränsen till Ukraina, ligger länet Podkarpackie (Nedre Karpaterna). Här har ett omdiskuterat museum grundats i den lilla orten Markowa, ägnat åt icke-judiska polacker som under kriget räddade judar. Markowa ligger strax söder om staden Łancut. Liksom de flesta städer i denna del av Polen hade den en mycket stor andel judisk befolkning före kriget. I stadens mitt står synagogan med en imponerande interiör kvar.

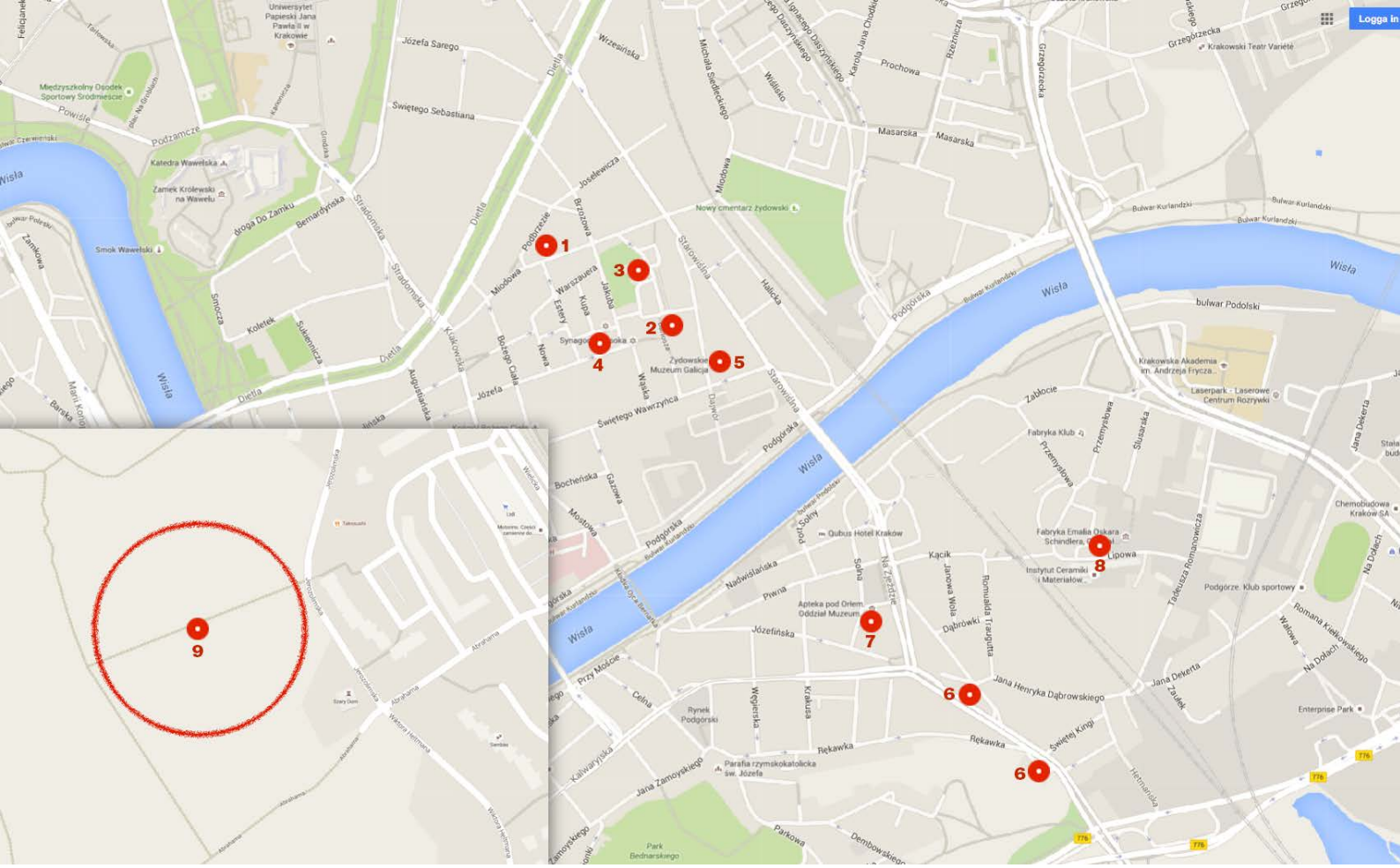
1
2
3
4
5
6
6
7
8
9
Wisła
Józefa Sarego
Świętego Sebastiana
Podzamcze
Wawel
Katedra Wawelska
Zamek Królewski na Wawelu
Smok Wawelski
Droga Do Zamku
Bernardyńska
Stradomska
Dietla
Kołłątaja
Kołowa
Miodowa
Warszawska
Estery
Kupa
Jakuba
Josefewicza
Brzozowa
Podgórzańska
Synagoga Remu
Żydowski Muzeum Galicja
Nowy cmentarz żydowski
Starowiślna
Halicka
Wiślna
Świętego Wawrzyńca
Bocheńska
Gazowa
Mostowa
Podgórska
Bulwar Kurlandzki
Nadwiślańska
Pierwa
Apteka pod Orłem Oddział Muzeum
Józefińska
Przy Moście
Celna
Rynek Podgórski
Węgierska
Kraków
Kalwaryjska
Jana Zamoyskiego
Parafia rzymskokatolicka św. Józefa
Rękawka
Jana Henryka Dąbrowskiego
Świętej Kingi
Parkowa
Dembowskiego
Park Bednarskiego
Podgórze
Zabłocie
Fabryka Klub
Przemysłowa
Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza...
Laserpark - Laserowe Centrum Rozrywki
Fabryka Emalia Oskara Schindlera
Lipowa
Instytut Ceramiki i Materiałów
Qubus Hotel Kraków
Kącik
Janowa Wola
Dąbrówki
Romualda Traugutta
Tadeusza Romanowicza
Podgórze. Klub sportowy
Chemobudowa Kraków SA
Enterprise Park
Na Dołach
Romana Krzewickiego
Wałowa
Jana Dekerta
Zabłocie
Bulwar Podolski
Krakowski Teatr Variété
Grzegórzecka
Masarska
Prochowa
Rzeźnicza
Karola Jana Chodkiewicza
Michała Siedleckiego
Widłoko
Miodowa
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Międzyszkolny Ośrodek Sportowy Śródmieście
Powiśle
Smocza
Kołłątaja
Sukiennicza
Kołowa
Bocznego Oała
Józefa
Norna
Wiślna
Dajwór
Solna
Na Zwierzyńcu
Wolnica
Wolnica Podgórska
Bulwar Kurlandzki
Wiślna
Wiślna
Wiślna

ul. Szpitalna.

Kraków har med stadsdelen Kazimierz, belägen strax nedanför Wawels kulle, en unikt bevarad judisk stadsdel. Sin snabba tillväxt hade området under 1500-talet sedan den polske kungen Jan Olbracht efter en pogrom mot judarna förvisat dem från centrum ner till Kazimierz, vid den tiden en egen stad som grundats och fått namn efter 1300-talsregenten Kazimierz den store. Denne gav de judiska invandrarna betydande privilegier. Till stadens centrala delar började judarna sedan återvända under 1800-talet. Framför allt de mer förmögna judarna valde då att bosätta sig utanför Kazimierz. Förkrigstidens judiska bosättning i Kraków var därför inte begränsad enbart till denna stadsdel.

De första judarna anlände till Kraków troligen redan under 900-talet. De äldsta kvarlevorna av judisk bosättning i staden finns därför inom murarna för Gamla stan. Den gata som idag bär namn efter Heliga Anna hette under medeltiden ulica Żydowska (Judiska gatan). Där fanns då såväl en synagoga som en *mikvah* (rituellt bad). Inte långt därifrån låg också den äldsta judiska begravningsplatsen, av vilken inga rester idag

finns kvar. I och med grundandet år 1364 av Jagellonska universitetet – vars huvudbyggnad finns just på Heliga Annas gata – köptes de flesta judiska hus upp av kungen eller polska borgare. De judiska kvarteren förflyttades då till gatorna runt nuvarande Plac Szczepański och bakom den mäktiga Mariakyrkan. Här utgjorde ul. Szpitalna (Lasarettsgatan) ännu under mellankrigstiden en livlig judisk gata, välkänd för sina många antikvariat, en tradition som är synlig än idag. På denna gata – hus nummer 38 mitt emot det magnifika teaterhuset – inrättade tyskarna ett kafé (”Cyganeria”) för officerare. En minnesplatta vid sidan av huset påminner om den bombattack som genomfördes mot lokalen julen 1942 av den judiska motståndsrörelsen ŻOB (Żydowska Organizacja Bojowa).

Också längs ul. Grodzka (Borggatan), som från det medeltida torget leder ner mot Wawel i riktning mot Kazimierz, fanns under lång tid en judisk bosättning. I hus nummer 38 finns resterna av ett judiskt bönehus. Det är för närvarande igenmurat på grund av rasrisk i väntan på restaurering. Den som till fots rör sig från torget längs ul. Grodzka, förbi Wawel och ul. Józefa Dietla ner till Kazimierz har på höger sida om sig, just vid foten av Wawel, ett minnesmonument över Stalins massmord på polacker i Katyń under andra världskriget.

Den judiska stadsdelen Kazimierz

Vid andra världskrigets utbrott hade Kraków en judisk befolkning på cirka 60 000 personer. De flesta judar bodde i Kazimierz, som då inte längre var en egen stad utan en stadsdel. Det är dock att märka att det inte var här som tyskarna inrättade gettot i Kraków. Kanske är detta en av anledningarna till att Kazimierz judiska bebyggelse i så stor utsträckning bevarats. Det är inte svårt att lägga märke till de trånga lokaler som fram till andra världskriget hyste mängder av judiska butiker och verkstäder; idag ofta

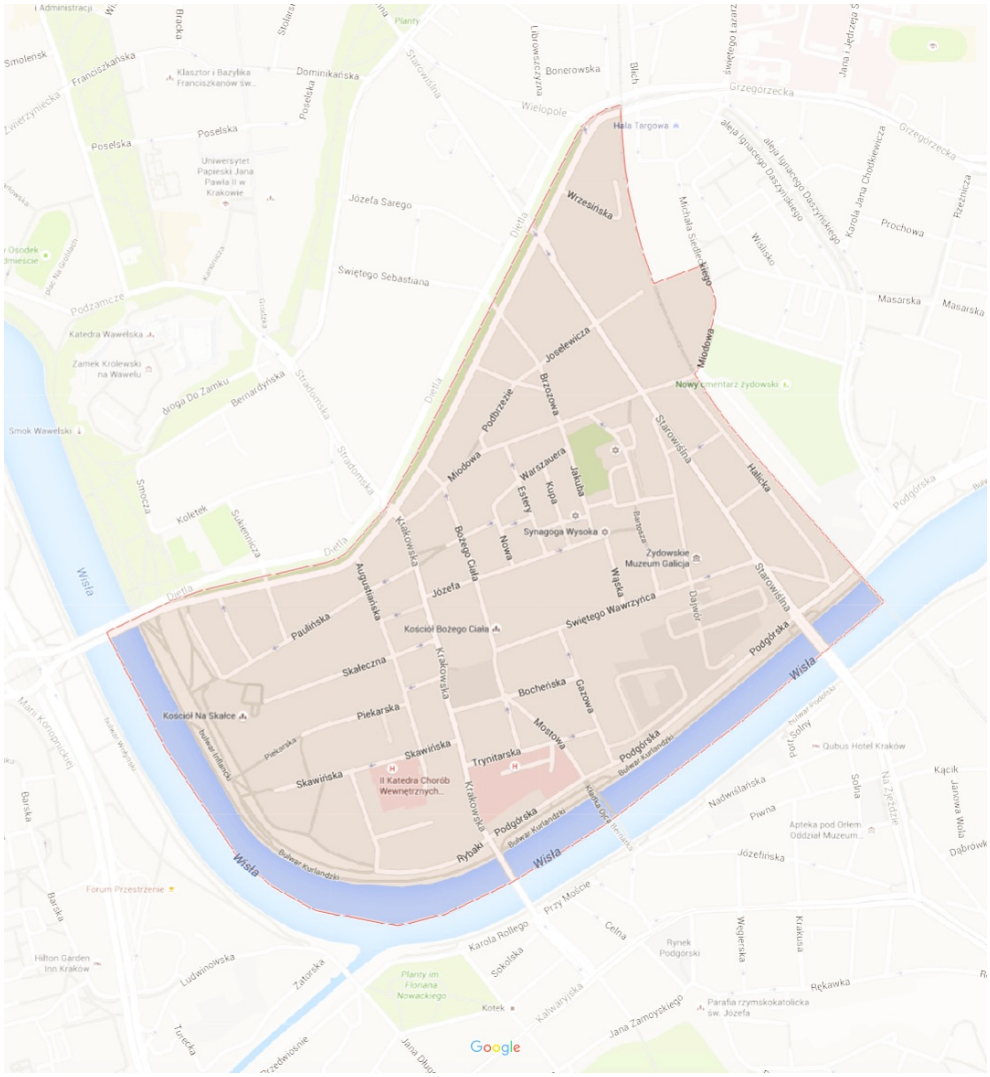

Synagogan Templet.

kaféer, konstgallerier eller turistbutiker. Inom Kazimierz finns hela sju synagogor bevarade, varav ett par fortfarande är i bruk. Även om chassidismen var stark också i Kraków utmärkte sig Kazimierz mer än andra judiska städer i Lillpolen för sin judiska kulturella mångfald. Här finns därför goda möjligheter att närmare utforska hur olika riktningar inom judendomen såg eller ser på sin religion. Detta avspeglas också i de olika synagogornas arkitektur.

1 Synagogan Templet

På ul. Miodowa (Honungsgatan) ligger den synagoga som brukar benämnas Templet – Synagoga Tempel, uppförd under senare delen av 1800-talet och influerad av den religiösa riktning som strävade efter att modernisera judendomen vid denna tid. Synagogan, som inte färdigställdes förrän under 1920-talet, hyser därför inslag som anknyter till en kristen kyrka. Också de judisk-religiösa ceremonierna anslöt här under förkrigstiden i viss bemärkelse till kristen tradition, med exempelvis körsång där även kvinnor deltog.

Gamla synagogan.

2 Gamla synagogan

Den äldsta synagogan i Kazimierz ligger längst ner på ul. Szeroka (Breda gatan). Den benämns Stara Synagoga (Gamla synagogan) och härstammar troligen från 1400-talet. Under 1500-talet byggdes den om i renässansstil. Idag finns i Gamla synagogan ett judiskt museum som bland annat med förklarande texter, också på engelska, belyser de judiska religiösa ritualerna och därför lämpar sig väl för studiebesök.

3 Synagogan Remu och judiska begravningsplatsen

På östra sidan av samma gata finner man synagogan Remu som hyser ett *aron hakodesh* (Toraskåp) från år 1557. Den ligger mur i mur med den gamla judiska begravningsplats som anlades i mitten av 1500-talet samtidigt som synagogan byggdes. Denna räknas till de mest betydelsefulla judiska begravningsplatserna i Polen på grund av gravstenarnas konstnärliga värde. Den nya judiska begravningsplatsen, som fortfarande är i bruk, ligger lite i utkanten av Kazimierz i hörnet av ul. Miodowa och ul. Siedleckiego.

4 Isaac-synagogan

Den mest monumentala synagogan i Kazimierz uppfördes på 1600-talet, ett bygge som finansierades av bankiren Ajzyk Jekeles. Denna benämns efter sin grundare just Isaac-synagogan – Synagoga Izaaka, belägen på ul. Kupa 18. Dess rika inre förstördes helt av nazisterna. Idag pågår arbete med att återskapa delar av det. Synagogan tjänar också som museum över det forna judiska livet i Kraków. Besökarna kan se två dokumentärfilmer: den ena om Kazimierz på 1930-talet, gjord av den amerikanske filmaren Julian Bryan; den andra en tysk film från år 1941 om förflyttningen av judarna till gettot på andra sidan floden Wisła.

Två gånger i veckan anordnas i synagogan konserter med klezmermusik, som regel på torsdagar och söndagar kl. 18.00. Biljetter kan bokas på hemsidan www.culture.pl, som hanterar bokningar även till andra konserter i Kraków. Man kan också mejla New culture: office@newculture.pl, eller ringa dem på +48 602 850 900.

5 Galiziska judiska museet

Grupper som planerar en studietur till det judiska Kraków kan ha stor hjälp av Galiziska judiska museet (Galicia Jewish museum). Det grundades av en brittisk fotograf som gjort ett enastående arbete med att dokumentera det judiska Galizien, men erbjuder idag mycket mer än den permanenta utställning om Galizien som finns att beskåda här. Museet har också en av Polens mest välsorterade bokhandlar med inriktning på judaistik, samt ett brett program med guidning och workshops riktat framför allt till skolor. Syftet är att sprida kunskap inte bara om det judiska Kraków, utan om judisk historia i hela regionen.

Museet erbjuder bland annat följande workshops:

1. Om den judiska historien i Polen.
2. Allt ni alltid velat veta om judisk kultur, tro och tradition.
3. Förintelsen och krigstidens moral.

4. ”Tre ting hjälpte mig överleva: min tro på Gud, hjälpen från vänner och viljan att leva.” Överlevandes berättelser.
5. Guidad tur genom det judiska Kraków och Gamla stan.
6. Möte med människor som överlevt koncentrationsläger och med människor som räddade judar.

Speciellt anpassade halvdags- eller heldagsworkshops kan anordnas för svenska elever. Museet samarbetar också med Jagellonska universitetet och dess fakultet för judaistik i Kraków. En avgift utgår för varje workshop. Museet har också möjlighet att erbjuda professionell guidning och tolkning i samband med studieresor i regionen.

Galiziska judiska museet
Żydowskie Muzeum Galicja
ul. Dajwór 18
31-052 Kraków
www.galiciajewishmuseum.org
e-mail: info@jewishmuseum.org
tel. +48 12 421 68 42

Ansvarig för utbildningsavdelningen (Educational department) på museet är Weronika Bilas som nås på adressen: weronika.bilas@galiciajewishmusem.org

Öppettider: dagligen kl. 10.00–18.00.

Judiska kulturfestivalen i Kraków
År 1988 tog två unga personer i Kraków initiativ till en judisk kulturfestival. Ingen av dem anade då att den inom loppet av ett decennium skulle förvandlas till en av de största judiska festivalerna i hela världen, ett evenemang som numera årligen lockar tiotusentals personer till Kraków. Festivalen, som vid sidan av fantastiska musikframträdanden har ett brett utbud av workshops, diskussioner och föreläsningar, äger rum i stadsdelen Kazimierz i slutet av juni och början av juli varje år. Därutöver anordnar organisationen numera en rad aktiviteter under hela året, ofta kopplade till de olika judiska religiösa högtiderna. Information om själva festivalen liksom om övriga aktiviteter finns på festivalens hemsida: www.jewishfestival.pl

Minnesmonument över gettot i Kraków. Plac Bohaterów Getta i stadsdelen Podgórze.

Kraków under ockupationen och Förintelsen

Kraków ockuperades av tyskarna den 6 september 1939. Staden utsågs till ”huvudstad” i det så kallade Generalguvernementet, den del av Polen som inte omedelbart införlivades med Tyska riket. Till generalguvernör utsågs Hans Frank som inrättade sitt högkvarter och sin administration i slottet Wawel. Omedelbart inleddes terroraktioner mot den polska intelligentian. De första som arresterades och fördes till Gestapos fängelse Montelupich var professorerna vid Jagellonska universitetet, följda av en del av lärarkåren vid stadens gymnasier. Under hela kriget beräknas sammanlagt 50 000 personer ha hållits fängslade enbart i Montelupich. Flertalet av dem fördes därifrån till något av de närbelägna koncentrationslägren, däribland Auschwitz. Aktionen mot den polska intelligentian gick under beteckningen Sonderaktion Kraków.

Staden skulle förtyskas. De polska minnesmärkena förstördes, däribland statyn på torget över nationalpoeten Adam Mickiewicz. Det blev förbjudet att använda stadens polska namn. Kraków skulle bli Krakau. Mot judarna infördes omedelbart restriktioner. De förbjöds att använda allmänna kommunikationer och vistas i allmänna parker. Från den 1 december 1939 tvingades samtliga judar över tolv år att bära vit armbindel med en blå Davidsstjärna.

Redan under andra hälften av 1940 inledde ockupanterna den stora tvångsomflyttningen av stadens befolkning. Judarna tvingades bort från Kazimierz över till en stadsdel vid namn Podgórze (”Nedanför kullarna”), belägen på andra sidan floden Wisła. Samtidigt tvingades delar av den polska befolkningen i stadens centrum lämna sina bostäder. Dessa polacker förflyttades ner till de judiska kvarteren i stadsdelarna Kazimierz och Stradom. De tomma polska lägenheterna övertogs av den tyska befolkningen.

6 Rester av gettots mur

I mars 1941 inrättades det första formella gettot i Podgórze och utflyttningen av judar från Kazimierz och Stradom intensifierades. Gettot var först avgränsat med stängsel. Senare byggdes en mur vars utformning påminde om judiska gravstenar. Rester av denna finns kvar vid ul. Lwowska 25–29 samt i ett parkområde invid en skola vid ul. Limanowskiego 62.

De första transporterna av judar från Krakóws getto till nazisternas gaskammare avgick första veckan i juni 1942, då flera tusen människor fördes till förintelselägret Bełżec (se sid 170).

I slutet av oktober samma år beräknas 6 000 judar har sänts till Bełżec och Auschwitz-Birkenau. Dessa transporter avgick från den plats som då bar namnet Plac Zgody (Samförståndets plats) och som nu heter Plac Bohaterów Getta (Gettohjältarnas plats). Där finns idag ett talande minnesmonument i form av tomma stolar.

Foto: Andrzej Janikowski.

7 Apteka pod Orłem – interaktivt museum

I hörnet av samma torg, i hus nummer 18, hade under kriget polacken Tadeusz Pankiewicz sitt apotek, Apteka pod Orłem (”Under örnen”). Som enda icke-judiska polack tilläts han av tyskarna att vistas oavbrutet inom gettots murar. I sin bok *Apotek i Kraków's getto*, som publicerades första gången år 1947, ger Pankiewicz sin fasansfulla beskrivning av hur gettot likviderades. Hans apotek var en fristad för judar, trots att hans möjlighet att rädda livet på dem var näst intill obefintlig. År 1983 belönades han av Yad Vashem, Israels minnesinstitution över Förintelsens offer, med De rättfärdigas medalj. Utmärkelsen tilldelas personer som under kriget hjälpt judar överleva. Idag är hans apotek ett pedagogiskt interaktivt museum och ett måste att besöka i Kraków.

Apoteket ”Under örnen”
Apteka pod Orłem
Plac Bohaterów Getta 18
30-547 Kraków
www.mhk.pl/oddzialy/apteka-pod-orlem
e-mail: apteka@mhk.pl
tel. +48 12 656 56 25

Öppettider: Måndag kl. 10.00–14.00, tisdag–söndag kl. 09.00–17.00.
Museet är stängt den andra tisdagen i varje månad.

Foto: Tomasz Kalarus.

8 Oskar Schindler-museet

Nära apoteket och Gettohjältarnas plats finns den byggnad där Oskar Schindler, känd från filmen *Schindlers list*, hade sin emaljfabrik. Därifrån lyckades han med hjälp av mutor till de höga nazisterna i Kraków mot slutet av kriget rädda livet på 1 200 judiska tvångsarbetare. Då Schindler

Oskar Schindler-museet
Muzeum Historyczne Miasta Krakowa
Fabryka Emalia Oskara Schindlera
ul. Lipowa 4
30-702 Kraków
www.mhk.pl/oddzialy/fabryka-schindlera
e-mail: fabrykaschindlera@mhk.pl
tel.+48 12 257 00 95

Öppettider under november–mars: måndag kl. 10.00–14.00, tisdag–söndag kl. 10.00–18.00. Öppettider under april–oktober: Måndag kl. 10.00–16.00, med undantag för första måndagen i varje månad då museet stänger kl. 14.00. Tisdag–söndag kl. 10.00–20.00.

Skolgrupper ska enligt museets regler alltid besöka museet tillsammans med en guide. Bokning via ovan angiven e-mailadress.

själv utnyttjade dessa judar som arbetskraft och under flera år deltog i det nazistiska maskineriet är hans historia både komplicerad och omdiskuterad. Hela byggnaden är idag museum. Förutom inventarier från Schindlers fabrik och en utställning med anknytning till de judar han räddade hyser museet en stor utställning om Kraków under den nazistiska ockupationen.

Utställningen visar först livet i Kraków under mellankrigstiden, sedan steg för steg hur de nazistiska ockupanterna terroriserade den polska befolkningen och förintade majoriteten av stadens cirka 60 000 judar.

9 Det tidigare lägret i Płaszów

Om man från Gettohjältarnas plats följer ul. Lwowska söderut, för att sedan ta av mot höger vid ul. Jerozolimska (Jerusalemsgatan) och ytterligare en gång till höger vid ul. Abrahama (Abrahams gata), kommer man till lämningarna av två gamla judiska begravningsplatser. Intill och delvis på denna plats inrättade tyskarna år 1942 ett arbetsläger för såväl judar som icke-judar. Senare omvandlades det till koncentrationsläger, som till en början lydde under Majdanek. Det fanns planer på att göra området till ett renodlat förintelseläger med gaskammare och krematorier. Sammanlagt beräknas 150 000 personer, huvudsakligen judar, ha vistats i lägret. De flesta avrättades i Bełżec eller Birkenau. Många dog av svält eller mördades på plats. Området saknar idag tydliga skyltar och det kan vara svårt att utan guide hitta vare sig de minnesmärken som finns eller resterna av de judiska begravningsplatserna. När man väl funnit de få uppgrävda gravstenarna på det vida fältet förstår man, som på så många andra platser i Polen, att Förintelsen berörde inte bara Polens judar utan också det mäktiga kulturarv som de under tusen år skapat på polsk mark.

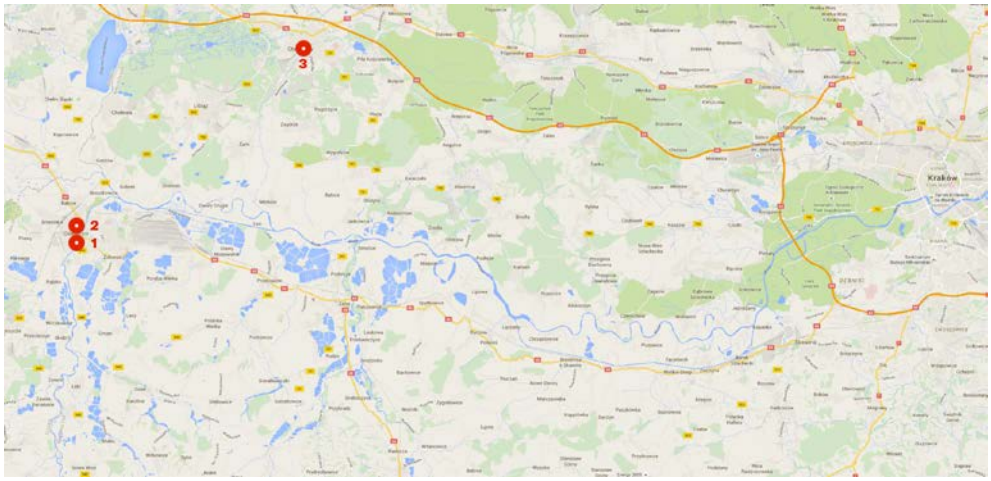

1. Museet Auschwitz-Birkenau
2. Oświęcim
3. Chrzanów

Auschwitz-Birkenau

1 Museet Auschwitz-Birkenau

Koncentrations- och förintelselägret Auschwitz-Birkenau är det mest kända minnesmärket över Förintelsen av Europas judar under andra världskriget. Det är beläget sex mil sydväst om Kraków i staden Oświęcim.

I inget annat läger förintades så många människor som här. Olika uppskattningar finns av antalet offer i lägret. Enligt de beräkningar som gjorts av museets forskare miste sammanlagt 1,1 miljoner individer livet. Av dessa var en miljon judar, varav 300 000 från Polen; 75 000 andra polska medborgare; 21 000 romer; 15 000 sovjetiska krigsfångar och 10 000–15 000 icke-judiska personer av annan nationalitet.

I inget annat läger mördades judar från så många olika europeiska länder som i just Auschwitz-Birkenau. Detta var en följd av lägrets geografiska belägenhet. Majoriteten av de polska judarna förintades i övriga läger i landet: Treblinka, Bełżec och Sobibór. Alla dessa faktorer – antalet judar och romer som förintades på platsen, antalet polska fångar och offer i lägret samt att det blev mordplats för judar från så många länder i

Den ökända entrén till Auschwitz I.

västra Europa – har bidragit till att göra museet Auschwitz-Birkenau till den mest kända minnesplatsen över Förintelsen. Beteckningen ”västra Europa” är av vikt för att markera att judarna i Östeuropa, dvs. de centraleuropeiska områden som vid tiden för Förintelsen tillhörde det sovjetiska imperiet – Baltikum, Vitryssland och Ukraina – i huvudsak mördades inom sina respektive länder. Det rör sig här om ungefär lika många judar som mördades i de förintelseläger tyskarna upprättade på ockuperad polsk mark. Enbart i Vinnytsja-regionen, sydväst om Ukrainas huvudstad

Museet Auschwitz-Birkenau
Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau
ul. Wieźniów Oświęcimia 20
32-603 Oświęcim
www.auschwitz.org
e-mail: reservation.office@auschwitz.org
tel: +48 33 844 80 99

Telefonnumret ovan är enbart för information, inte för bokningar.

För att boka tid för gruppbesök: Gå från hemsidan till fliken ”Visiting” och därifrån till ”Reservation”. Ni finner under fliken ”Visiting” också en flik med information: ”Guided tours options”.

Baracker i Auschwitz I.

Kiev, mördades enligt dagens beräkningar sammanlagt 120 000 judar, för att nämna ett exempel på Förintelsen i dåvarande sovjetiska områden som Tyskland ockuperat.

Detta förminskar inte betydelsen av den ”symbol” som museet Auschwitz-Birkenau utgör över Förintelsen. Men det är viktigt att bli medveten om att Förintelsen har flera dimensioner och sträcker sig långt utöver det geografiska område som ligger intill vattendragen i den polska staden Oświęcim.

Det första förslaget till att upprätta ett koncentrationsläger i Oświęcim lades fram redan några månader efter Tysklands angrepp på Polen den 1

september 1939. Orsaken var de överfyllda fängelserna i de ockuperade polska områdena. Beslut togs sedan i februari 1940. Lägret var då i första hand avsett för polska motståndsmän och -kvinnor. Det inrättades i baracker som tidigare tillhört den polska armén. Den första fångtransporten med 728 politiska fångar anlände i maj 1940 till KL Auschwitz I (Stammlager). I de 20 tegelbaracker som lägret vid denna tid bestod av hölls under det närmaste året 10 900 fångar, de allra flesta medlemmar av polska motståndsrörelsen. Den ”polska perioden” i lägrets historia pågick fram till mitten av år 1942. Under denna tid utgjorde judar en minoritet av fångarna.

De första utbyggnadsplanerna presenterades våren 1941 i samband med SS-ledaren Heinrich Himmlers besök i lägret. Befolkningen från orterna runt lägret, såväl judar som icke-judar, förflyttades därifrån i syfte att ge utrymme åt den planerade expansion som också omfattade ett industriområde för det tyska företaget IG Farben, sju kilometer från Auschwitz I. Staden Oświęcim var belägen i en av de regioner – Górny Sląsk, på tyska Oberschlesien – som nazisterna införlivade som en enhetlig del av det tyska riket. Deras plan för Oberschlesien var, liksom för regionerna Niederschlesien, Wartheland och Westpreussen, att den helt skulle ”förtyskas”. Till det vidsträckta område som lades under lägrets administration hörde även en betydande areal åkermark. Här upprättades senare – efter det att Auschwitz II (Birkenau) anlagts – ett arbetsläger som kom att benämnas Auschwitz III (Monowitz). Detta är känt från bland andra Elie Wiesels och Primo Levis skildringar av sin fångenskap i lägret.

Den första gasningen av fångar – 600 sovjetiska krigsfångar och 250 andra, i huvudsak polska politiska fångar – ägde rum den 3 september 1941 i källaren till block nr 11. Nästa gasning skedde i ett tidigare ammunitionslager strax intill krematoriet. Då var offren uteslutande sovjetiska krigsfångar. Det var också i denna lagerbyggnad som massmorden på judar inleddes innan gaskamrarna i Birkenau byggts. Dessa inrättningar i Auschwitz I med krematoriet finns kvar och kan ses av besökare idag.

Det statliga museet Auschwitz-Birkenau har sitt säte inne på det tidigare lägerområdet Auschwitz I. Samtliga utställningar finns också inhysta

Ruiner i Birkenau.

i de före detta lägerbarackerna i Auschwitz I. En del av de permanenta utställningarna är tematiska. I Block 7 handlar det exempelvis om livet i lägret och i Block 11, den så kallade dödsbaracken, om förhållandena för de fångar som dömts till döden. Mellan denna och Block 10 – där de medicinska experimenten ägde rum – kan man beskåda avrättningsplatsen. Andra permanenta utställningar är indelade efter de länder varifrån judarna förvisades. I Block 13 finns en utställning om romerna i lägret.

Birkenau

Förintelselägret Birkenau, beläget bara några få kilometer från KL Auschwitz i den lilla byn Brzezinka (av tyskarna omdöpt till Birkenau), började anläggas i oktober 1941. Det fick namnet Auschwitz II – Birkenau. Vid sitt andra besök i Auschwitz våren 1942 bevittnade Himmler de första massmorden på judar i gaskammare. Denna hade inrättats i en byggnad tillhörande ett av de många jordbruk från vilka den polska befolkningen fördrivits. I oktober samma år fattades beslut om ytterligare utbyggnad av lägret, och under våren och sommaren 1943 byggdes fyra

gaskammare med krematorier inne på lägerområdet. Såväl gaskammare som krematorier i Birkenau förstördes av tyskarna innan man lämnade området.

På det väldiga område där förintelselägret Birkenau låg möter besökaren idag ett antal bevarade baracker, ruiner (fundament) av ytterligare tre hundra baracker samt ruinerna av gaskamrar och krematorier. Framför dessa finns minnestavlorna över de judar och romer som mördades i lägret. I en av barackerna kan man också se en mindre fotoutställning med personliga fotografier från fångarna – bilder återfunna efter kriget bland bevarade tillhörigheter.

Judenrampe

Den järnvägsramp som idag finns att beskåda inne i lägret byggdes först år 1944 i samband med transporten av judarna från Ungern. Den historiskt välkända *Judenrampe*, där den första utsorteringen skedde av dem som omedelbart skulle mördas, var belägen vid ett sidospår söder om den nuvarande järnvägsstationen, sydost om museet Birkenau vid ul. Piwniczna. Där finns idag en minnesplats med två uppställda godsvagnar från kriget samt en mindre utställning.

Besök

Auschwitz-Birkenau besöks årligen av mer än en miljon människor, däribland ett stort antal skolgrupper. Även om museet har närmare tre hundra guider, varav några talar svenska, kan det därför vara svårt att få guidning om man inte beställer den minst ett halvår före resan. Observera att det är obligatoriskt att anlita museets guider vid besök i Auschwitz-Birkenau. Om möjligt ska man undvika att förlägga en studieresa hit under senvåren och början av hösten.

International center for education about Auschwitz and the Holocaust

Minst en heldag måste avsättas i Auschwitz-Birkenau för att göra besöket pedagogiskt meningsfullt. Till skolgruppernas hjälp finns en väl fungerande pedagogisk avdelning benämnd *International center for education about Auschwitz and the Holocaust* (ICEAH).

Den skolgrupp som vill ha ut mest av ett besök på museet rekommenderas starkt att i god tid före den planerade studieresan ta kontakt med ICEAH. Centret, som har multimediala seminarierum inredda i en av de tidigare lägerbarackerna på museets område, erbjuder guidade halvdags-, heldags- eller tvådagarsbesök inklusive workshops på engelska, grundade på material ur museets arkiv. Den skolgrupp som beställer guide och workshops genom ICEAH behöver inte vidta några andra åtgärder vad gäller bokning av guide.

För vidare information om samt kontakt med ICEAH hänvisas till hemsidan www.auschwitz.org. Öppna fliken "Education". Fliken om kontakt med ICEAH:s medarbetare finns sedan längst ned i kolumnen till vänster.

Romerna i Auschwitz-Birkenau

Trots sitt "ariska" ursprung – enligt nazisternas människosyn – utsattes romer tidigt för nazistisk rasdiskriminering. Samma förtryck drabbade den kulturellt närbesläktade folkgruppen sinti. Omedelbart efter ockupationen av Polen beslutades om deportation av romer och sinti från Tyskland till Generalguvernementet. I staden Łódź upprättades ett speciellt *Zigeunerlager* inom gettoområdet. De flesta av dessa romer kom att avrättas i förintelselägret i Chełmno nad Nerem (på tyska Kulmhof). I Auschwitz-Birkenau beräknas 21 000 romer och sinti ha mött döden, efter att först ha inrättats i ett så kallat *Zigeunerfamilienlager*.

I museet Auschwitz I finns på övervåningen i block nummer 13 en utställning som beskriver det nazistiska förtrycket av romer och sinti i Tyskland, deportationerna och folkmordet.

Vid sidan av det judiska centret finns i staden Oświęcim också ett romskt center. Det erbjuder workshops för skolgrupper om romernas historia i Polen och folkmordet på romer i Auschwitz. Det är dock nödvändigt att kontakta centret i god tid om man önskar någon form av guidning eller hjälp med workshops.

Romska centret i Polen
Stowarzyszenie Romów w Polsce/
The Roma people association in Poland
ul. Berka Joselewicza 5
32-600 Oświęcim
www.stowarzyszenie.romowie.net
e-mail: stowarszyszenie@romowie.net
tel. +48 33 842 69 89

2 Oświęcim

Som de flesta småstäder i denna del av Polen hade Oświęcim före kriget en övervägande judisk befolkning. Av stadens cirka 12 000 invånare år 1939 var 7 000 judar. I staden fanns två synagogor, elva judiska skolor och ett rikt judiskt kulturliv med en amatörteater, samt hela fem judiska sportklubbar. På jiddisch heter staden Oshpitsin.

Av stadens judar överlevde ett sjuttiotal kriget. Ytterligare ett drygt hundratal återvände efter kriget till sin hemstad. Samtliga judar emigrerade senare till Israel eller andra länder. År 1962 återvände en jude, Szymon Kluger, till Oświęcim.

Kluger var född i Oświęcim den 19 januari 1925 i det hus som då låg intill den stora synagogan. Under kriget förflyttades han med sin familj, först till gettot i staden Będzin och därifrån till Auschwitz-Birkenau. Tillsammans med två av sina nio syskon överlevde han kriget. Sommaren 1945 kom han med hjälp av svenska Röda Korset till Sverige, men bestämde sig i början av 1960-talet för att återvända till sin födelsestad och det hus där han växt upp. Han dog den 26 maj år 2000 och ligger begravd på stadens judiska begravningsplats.

År 2000 inrättades ett judiskt center i Oświęcim; Auschwitz Jewish center. Det består av ett museum, en synagoga – Chewra Lomdej Misznajot – som inte helt förstörts under kriget, samt ett utbildningscentrum som erbjuder workshops för skolgrupper om det judiska Oświęcims historia. Ett besök där kan således komplettera besöket vid museet Auschwitz. Oświęcim är ju som så många andra orter och städer i Polen förbunden också med den rika judiska kultur som fanns i landet före nazisternas

ockupation. Med Förintelsen av en majoritet av Europas judar förstördes också en livsnerv i hela det centraleuropeiska kulturlivet. Den som idag besöker någon av Centraleuropas huvudstäder, det må vara Wien, Budapest eller Warszawa, möter helt andra platser än besökaren på 1920- eller 1930-talet. Detsamma gäller tusentals mindre städer och orter i Polen. Vi kan bara söka efter resterna av denna försvunna judiska kultur för att på så sätt göra oss en föreställning om hur livet i dessa städer gestaltade sig före Förintelsen.

Judiska centret i Oświęcim
Centrum Żydowskie w Oświęcimiu/
Auschwitz Jewish center
Pl. Ks. J. Skarbka 5
32-600 Oświęcim
www.ajcf.pl
e-mail: info@ajcf.pl
tel. +48 510 781 199

Öppettider under oktober–mars: Måndag–fredag
samt söndag kl. 09.00–17.00. Stängt vid judiska helgdagar.

Öppettider under april–september: Måndag–fredag samt
söndag kl. 09.00–18.00. Stängt vid judiska helgdagar.

”March of the living”
Sedan år 1988 äger varje år en vandring rum i Oświęcim på *Jom-ha-Shoah* (Förintelsens minnesdag i Israel), vanligen under april eller början av maj. Den tar sin början vid entrén till museet Auschwitz och går upp mot Birkenau. Närmare tio tusen judiska ungdomar från ett trettiotal länder har de senaste åren deltagit i denna vandring, som också är kopplad till ett studieprogram för de personer/grupper som anmält sig.

Initiativet till March of the living togs av en medlem av det israeliska parlamentet, Knesset. Tanken är att den ska fungera som en symbolisk bro mellan de judar som överlevde Förintelsen och framtida judiska generationer. Men inte bara judiska grupper har möjlighet att delta – vandringen är sedan flera år öppen även för andra ungdomar.

Begravningsplatsen i Chrzanów är vanligtvis stängd, men nyckel kan hämtas i det hus som ligger intill på ul. Borowcowa 3. Man kan också i förväg kontakta stadens museum på telefon +48 32 753 88 11 eller på e-mailadressen muzeum@muzeum.chrzanow.pl.

3 Chrzanów

Chrzanów är en ort som idag passeras obemärkt förbi av de flesta resenärer på väg till Oświęcim och museet Auschwitz-Birkenau. Liksom alla andra orter i området hade också Chrzanów före kriget en övervägande judisk befolkning. På vänster sida av väg 933 som bär vidare mot Oświęcim, strax efter en bensinmack, ligger ett talande minnesmärke från en svunnen tid: en helt bevarad judisk begravningsplats med cirka tre tusen gravstenar – en av alla dessa platser i Polen där man kan stanna till för att begrunda Förintelsens historiska följder. I Chrzanów finns idag, som på så många andra platser som beskrivs i denna guide, få eller inga judar. Endast den stora begravningsplatsen minner om en tätt sammanflätad judisk-polsk historia som fick ett abrupt slut under nazismen.

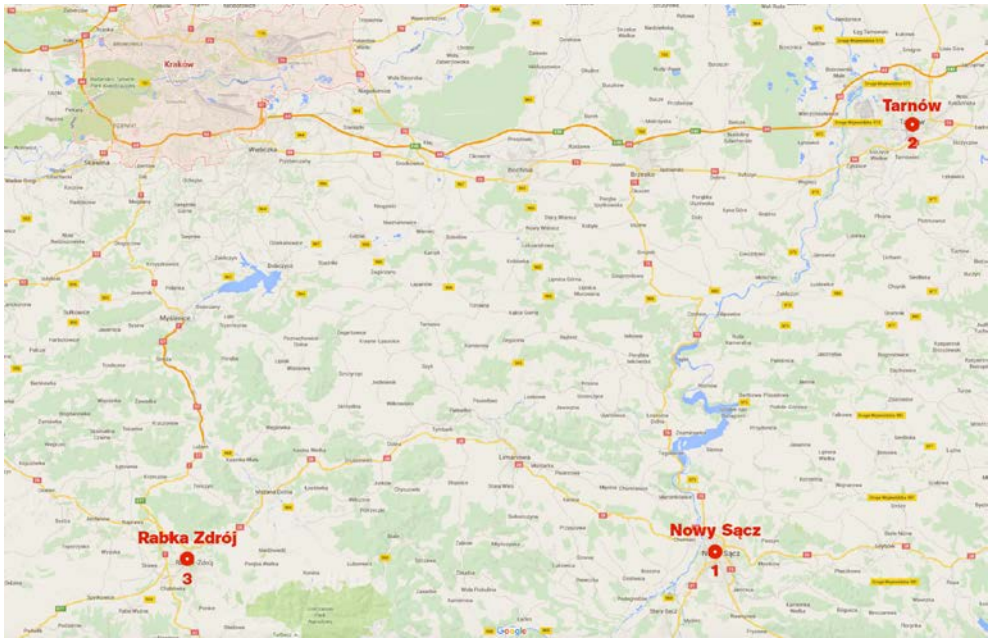

1. Nowy Sącz
2. Tarnów
3. Rabka Zdrój

Małopolska öster om Kraków

Nästan hela Małopolska är fyllt av minnesplatser och minnesmärken från den tid före andra världskriget då i princip alla städer i regionen hade en betydande, oftast övervägande, judisk befolkning. Det Galiziska judiska museet i Kraków som tidigare beskrivits (se sid 114) ger med sin utställning en talande överblick av detta.

Resenärer som beger sig iväg österut från Kraków, mot gränsen till Ukraina, kommer att färdas genom den ena staden efter den andra som bär vittnesbörd om tiden före Förintelsen. Det gäller också dem som fortsätter sin resa på andra sidan gränsen, i den ukrainska delen av det historiska Galizien.

Det rika judiska livet i denna region är starkt förknippat med chassidismen. I den lilla staden Leżajsk föddes år 1717 Elimelech Weisblum, senare rabbin och en av chassidismens främsta förgrundsgestalter. Till

Rådhuset på torget i Nowy Sącz.

hans grav i Leżajsk kommer mellan fem och tio tusen judar från hela världen varje år på hans dödsdag, den 21 dagen i den judiska månaden *adar*, som infaller i slutet av februari eller början av mars.

I staden Łańcut öster om Rzeszów kan man beskåda en av Polens bäst bevarade och mest imponerande synagogor (se sid 146).

Då Kraków för de flesta studiegrupper är en naturlig centralpunkt ges här förslag till en dags rundresa, som dock inte sträcker sig så långt österut som till städerna Leżajsk eller Łańcut, men som innefattar två betydande städer i den judiska historien i Małopolska: Nowy Sącz och Tarnów. Det är en resväg på sammanlagt cirka 25 mil som delvis leder genom ett måleriskt böljande landskap. Grupper som vill göra denna rundresa rekommenderas starkt att kontakta Galiziska judiska museet i Kraków (se sid 115) för att genomföra resan med kunnig guide.

1 Nowy Sącz

Chaim Halberstam föddes år 1793 i den lilla staden Tarnogród i sydligaste delen av dagens Lublinregion. Till Nowy Sącz – eller Sanz som staden heter på jiddish – kom han som rabbin år 1830. Här grundade han en av judendomens mest kända chassidiska dynastier. Han dog år 1876 och begravdes i en *ohel* (mindre byggnad som hyser rabbiners eller betydande religiösa ledares gravar) i Nowy Sącz. Han efterträddes på sin post som rabbin av sin son Ahron. Hans övriga sju söner blev också rabbiner, och alla hans sju döttrar gifte sig med rabbiner. Hans sonson Shlomo Halberstam blev den första rabbinen i staden Bobov i Galizien. Chassidiska judar (*Haredi*) är bland de mest ortodoxa idag. De lever enligt urgamla sedvänjor och undviker så långt möjligt kontakt med den moderna omvärlden. Utanför Israel finns den största andelen Haredi-judar i USA. Där är Halberstams Bobov-dynasti ännu levande.

I Nowy Sącz, där andelen judar före andra världskriget uppgick till cirka 30 procent, blev just den judiska begravningsplatsen en plats för massmord på stadens judar (jämför Płaszów i Kraków, sid 120). Också polska politiska motståndsmän och -kvinnor mördades inne på den judiska begravningsplatsen. Chef för Gestapo i Nowy Sącz var Heinrich Hamann som själv genomförde flera massmord på platsen. En av de överlevande ur Nowy Sącz judiska befolkning, Rena Anisfeld, har nedtecknat sina minnen från staden före kriget, minnen av krigets händelser och av hur hemstaden såg ut när hon efter krigsslutet återvände dit. Hennes text, som var och en som tänker besöka Nowy Sącz bör läsa, finns att ladda ner på nätet:

www.jewishgen.org/yizkor/Nowy_sacz/now850.html

Efter kriget låg den judiska begravningsplatsen under flera årtionden i ruiner och användes delvis som hästmarknad. Till dem av stadens få judar som överlevt Förintelsen hörde Jakub Müller, som liksom Rena Anisfeld återvände dit. I samband med den antisemitiska politiken i Polen år 1968 utvandrade han tillsammans med sin polska hustru och sina två barn till

Minnestavla över Jakub Müller.

Sverige. Dessförinnan hade han tagit de första initiativen till att återskapa några av de judiska minnesmärkena i staden.

”Jag valde Sverige därför att det var det land som låg närmast Polen”, berättade Jakub Müller långt senare. Hans tanke var att återvända till sin födelsestad varje år för att fortsätta arbetet med att restaurera stadens judiska begravningsplats. Men hans visumansökan avslogs gång på gång av de polska kommunistiska myndigheterna.

Det skulle dröja till år 1989 innan han fick rätt att återvända. Under två decennier, fram till hans död år 2010, återställdes den judiska begravningsplatsen i Nowy Sącz på Jakub Müllers initiativ och till stor del

genom hans eget arbete. Han såg till att gravstenar som tyskarna tagit bort och lagt som golv i lador eller fängelser återfördes till platsen, och han återuppbyggde familjen Halberstams *ohel* dit tusentals judar nu vallfärdar varje år. På en hylla inne i denna byggnad står idag de tre bokband i vilka Chaim Halberstam sammanfattade sin judiska visdom. Vid ingången hänger ett porträtt med en tacktext riktad till Jakub Müller, och vid porten till begravningsplatsen finns två minnesplattor till hans ära.

Själv blev Jakub Müller inte, som han önskat sig, begravd där inne. Hans judiska meningsfränder ansåg att han varit så betydande för att återställa det judiska minnet i Nowy Sącz att hans sista vilorum skulle vara i Israel. Han begravdes därför i israeliska Netanya, idag hemstad för många judar med rötter i Nowy Sącz.

Under sina årliga vistelser i födelsestaden bodde Jakub Müller hos Barbara Maleczek och hennes man i deras hus mitt emot ingången till begravningsplatsen. Idag är det Barbara Maleczek som, på uppdrag av den judiska församlingen i Małopolska, ansvarar för begravningsplatsen. Det är till henne man ska vända sig för att få nycklarna till porten och för att få guidning på plats. Barbara Maleczek talar dock inte engelska, och svenska grupper måste därför ha med sig tolk. Men det är i sanning värt besväret.

Museet i Nowy Sącz gjorde en längre intervju i två delar med Jakub Müller, där han berättar om sitt liv. Den är utlagd på YouTube och med sökorden ”Jakub Müller Nowy Sacz” finner man båda delarna, än så länge dock bara på polska utan svensk eller engelsk text.

Vid sidan av begravningsplatsen finns i Nowy Sącz flera andra minnesmärken över stadens judiska historia. Dit hör ett litet chassidiskt bönehus från slutet av 1800-talet. Byggnaden, som ligger på ul. Jagiellońska 12, förstördes under kriget men har restaurerats – även detta tack vare Jakub Müllers arbete.

I korsningen mellan gatorna ul. Berka Joselewicza och ul. Bożniczej står stadens äldsta synagoga, därtill den enda bevarade efter kriget. Den så kallade Gamla Synagogan byggdes år 1746, då i barockstil, men har genomgått flera restaureringar. Under kriget plundrades den av tyskarna och gjordes om till lagerlokal. Den är nu återlämnad till judiska försam-

Gamla synagogan i Nowy Sącz. Foto: Jacek Kurzeja/Muzeum Okregowe w Nowym Saczu.

lingen i Małopolska. Synagogan används främst av de chassidiska grupper som i allt större utsträckning besöker Nowy Sącz.

Nyckel till såväl bönehuset som synagogan finns också hos Barbara Maleczek på Rybacka-gatan invid begravningsplatsen. För att besöka dem måste man alltså avtala tid med henne. Man får inte själv nyckeln till någon av byggnaderna.

2 Tarnów

Tarnów, på jiddisch Tarna, var före kriget vid sidan av Kraków den mest betydande ”judiska” staden i Małopolska. Av stadens femtio tusen invånare var hälften judar. De första judarna anlände i mitten av 1400-talet, och från 1500-talets slut hade judar frihet att bosätta sig och bedriva handel i stadens centrum.

De judiska kvarteren bredde ut sig nordost om Tarnóws medeltida torg. Om judarnas ställning i staden vittnar bland annat det faktum att en jude – advokaten Elias Goldhammer – under slutet av 1800-talet och bör-

jan av 1900-talet innehade flera betydande ämbeten. Under en kort tid var han också borgmästare. Den gata där de mest framgångsrika judarna i staden bodde, och som sträcker sig rakt norrut från torget, bär idag namn efter Elias Goldhammer.

En rundvandring i det judiska Tarnów utgår lämpligen från torget. Här kan man på högra sidan av dörrgaveln till hus nummer 21 än idag se utrymmet för en *mezuza* (den pergamentrulle med trosbekännelsen som enligt judisk sed ska hänga på varje dörrpost i hemmet), vittnesmål om att också denna byggnad en gång tillhört en judisk familj. Idag inrymmer huset stadens museum som bland annat har en ganska rik samling judaistik, till exempel flera exemplar av Toran. Vid ul. Żydowska (Judiska gatan), som går österut från torgets nordöstra hörn, finns en minnestavla som påminner om den första stora Förintelseaktion som nazisterna genomförde i Tarnów. Inom loppet av en vecka i juli 1942 mördades 10 000 av stadens judar. I det getto som inrättats i Tarnów fanns då närmare 40 000 judar, eftersom även judar från angränsande mindre städer fördes dit. Ett fåtal av dem skulle överleva kriget. Från den plats som idag heter Plac Bohaterów Getta (Gettohjältarnas plats) fördes de till gaskamrarna i Bełżec eller Auschwitz-Birkenau.

Resterna av den Gamla synagogan invid Judiska gatan – bara synagogans *bimah* (läspulpet) är bevarad – vittnar om den rikedom som präglade Tarnów före kriget. Nedanför Plac Bohaterów Getta ligger det tidigare rituella judiska badet (idag restaurang) på en plats som uppkallats efter de allra första offren, Plac Więźniów Oświęcima (Auschwitz-fångarnas

Staden Tarnóws museum
Muzeum Okregowe w Tarnowie
Rynek 3
33-100 Tarnów
www.muzeum.tarnow.pl
e-mail: rynek@muzeum.tarnow.pl
tel. +48 14 621 21 49

Öppettider: Varierande. I regel från kl. 09.00 eller 10.00 till kl. 15.00 eller 16.00.
För exakta tider, se museets hemsida. Måndagar stängt.

Rester av Gamla synagogan i Tarnów.

plats). Just från badhuset fördes en grupp av stadens ledande män, judar och icke-judar, till gaskamrarna i Auschwitz.

Den judiska begravningsplatsen i Tarnów anlades i mitten av 1500-talet, då i stadens utkant, och är en av de största i södra Polen.

Det är idag relativt lätt att på egen hand göra en rundvandring i det ”judiska Tarnów”. Varje plats som utgör ett minnesmärke är markerad med informativa skyltar. En rekommendation är ändå att ta hjälp av stadens museum. I mån av tid och arbetsbelastning kan en guide därifrån också följa med till Nowy Sącz.

Romska museet i Tarnów
Muzeum Etnograficzne
ul. Krakówska 10
33-100 Tarnów
www.muzeum.tarnow.pl (Gå vidare till fliken "Etnografia".)
e-mail: etnografia@muzeum.tarnow.pl
tel. +48 14 622 06 25

Öppettider: tisdag, onsdag, fredag kl. 09.00–15.00, torsdag kl. 09.00–17.00, söndag kl. 10.00–14.00 (gratis inträde).

Romska museet i Tarnów

Porajmos eller *Samudaripen* – i den romska världen, liksom i den judiska, är det omstritt vilket namn som ska användas för det som på svenska oftast kallas Förintelsen. Ett ord som i första hand, och under årtionden enbart, har förknippats med försöken att utrota Europas judar under andra världskriget.

Folkmordet på Europas romer uppmärksammades sällan under årtiondena efter andra världskriget. I Tyskland var det först i början av 1980-talet som frågan blev en politisk angelägenhet. De första vetenskapliga konferenserna om folkmordet på romerna hölls så sent som år 1981 i tyska Göttingen, och år 1983 i Warszawa i Polen.

De senaste decennierna har folkmordet belysts genom konferenser, publikationer och minnesmärken i ett flertal europeiska länder. I museet Auschwitz-Birkenau är, som tidigare nämnts, en av de före detta lägerbarackerna idag ägnad minnet av de romska offren. I Łódź finns ett minnesmärke och ett litet museum på den plats i det tidigare gettot där ett speciellt läger för romer inrättades under fruktansvärda förhållanden.

Uppskattningarna av hur många romer som mördades under Förintelsen varierar kraftigt, från knappt 200 000 till en halv miljon.

I Tarnów inrättades år 1990, i en byggnad tillhörande stadens museum, ett av världens första museer över romernas historia och folkmordet på romer. En av anledningarna till att det skedde just här var säkert att det finns en lång romsk tradition i denna del av Małopolska. I hela Polen levde vid tiden för andra världskrigets utbrott uppskattningsvis 50 000 romer. Minst 40 000 beräknas ha mördats, många av dem på de platser där de bodde eller befann sig vid tidpunkten för nazisternas ockupation. I flera mindre orter i närheten av Tarnów finns idag minnesmärken över dessa lokala mord på romer: Żabno, Szczurowa, Borzęcin Dolny och Biełcza.

Museet i Tarnów anordnar sedan femton år tillbaka, i slutet av augusti varje år, en tre dagar lång traditionell romsk vandringsresa med hästar, vagnar, tält och musik, som utgår från Tarnów och besöker ovan nämnda minnesplatser. Romer från olika länder i Europa deltar i denna vandring som också är öppen för icke-romer. Det romska museet i Tarnów tillhör stadens museum och är inhyst i en separat byggnad som också innehåller en polsk etnografisk utställning. Där skildras på ett antal planscher romernas historia i Europa och Polen samt romsk kultur och livsstil.

3 Rabka Zdrój

Rabka Zdrój är en kurort belägen sju mil söder om Kraków på vägen mot Zakopane. Här drev tyskarna en skola för Sipo (*Sicherheitspolizei*, säkerhetspolisen) där man bland annat ”utbildade” både tyska och framför allt ukrainska frivilliga.

Den första Sipo-skolan upprättades redan i september 1939 i Zakopane, orten som var säte för det regionala Gestapo. Tre olika villor står kvar

Utsikt över byn Rabka Zdrój från övningsskjutbanan intill den före detta polisskolan.
Foto: Stefan Andersson.

som minne av denna skola och Gestapos huvudkvarter där fängelseceller för cirka hundra personer var inredda i källaren. Fångarna som förhördes, torterades och mördades här var i första hand polska motståndsmän och -kvinnor. År 1940 flyttade polisskolan norrut till staden Rabka Zdrój (i dagligt tal bara Rabka), som också var tänkt som kurort för tyska officerare, och från januari 1941 var den inhyst i ett tidigare flickgymnasium som utrymts. Det låg intill ett skogsområde i Rabka och bar namn efter det katolska 1500-talshelgonet Teresa av Avila.

Rabka hade före kriget 7 000 invånare, varav 450 judar. I samband med utrymningen av judarna i de större städerna i regionen – däribland Kraków, Nowy Sącz och Nowy Targ – skedde en tillströmning av uppskattningsvis tusen judar till orten. Historien om judarna i Rabka och

dess närmaste omgivning är som en spegel av hur den stora Förintelsen i Östeuropa inleddes under hösten 1941.

Sedan polisskolan flyttats till Heliga Teresas hus, av lokalbefolkningen kallat ”Tereskas villa” (Tereska är en polsk diminutivform av namnet Teresa), byggdes ett mindre fängelse, ett par bunkrar och en övningsskjutbana i anslutning till huset. Rester av dessa finns ännu kvar. Den ökände kommendanten (den andre i ordningen) hette Wilhelm Rosenbaum, enligt samstämmiga vittnesmål en sadist liksom chefen för Gestapo i Zakopane.

Ett vittnesmål avlagt av Stefan Blossberg från Rabka efter kriget:

> *Här mördades inte bara judar från Rabka. Hit fördes offer från hela närområdet, från Nowy Sącz och Nowy Targ, från Jordanów och andra orter. Den ökände Gestapo-officeraren Weissmann från Zakopane, som ofta besökte polisskolan för att hålla ”föredrag”, hade alltid på sitt program en sadistisk behandling av judar.*

De första morden ägde rum den 10 maj 1942. Då var det ett fåtal slumpmässigt tillfångatagna judar som sköts med nackskott; kanske fyra, måhända sju personer. Avrättningen ägde rum i ett dike inte långt från skolan.

Men detta vara bara inledningen. Jan Mlekodaj, ett lokalt vittne, berättade senare:

> *Från och med maj 1942 inledde kommendant Rosenbaum tillsammans med hela ”sin besättning” och med hjälp av Gestapo från Zakopane en rad polisaktioner, då man samtidigt arresterade den lokala intelligentian och genomförde ett systematiskt mördande av judarna.*

Aktionen inleddes med att det lokala *Judenrat* tvingades se till att samtliga judar inställde sig på polisskolan, där protokoll upprättades över deras namn och Rosenbaum och hans medhjälpare satte kryss i kolumnerna för åldringar (över 60 år), sjuka samt funktionshindrade. Ungefär samtidigt tillkännagavs dödsstraff för personer som gömde eller hjälpte judar. Det

”Tereskas villa”. Foto: Stefan Andersson.

första massmordet ägde sedan rum den 25 maj 1942. 45 judar sköts ihjäl; sjuka och äldre. Roman Dittner, ett vittne, berättade efter kriget:

> *Från och med klockan åtta på kvällen förde man ut dem från skolan i grupper om tio personer till skogen intill. Där fanns redan en förberedd massgrav cirka tre meter djup. Tio meter framför denna tvingades judarna klä av sig nakna och sedan lägga sig ner på knä invid graven, varefter tyskarna och ukrainarna med Rosenbaum och hans ställföreträdare Bohnert i spetsen sköt var och en i nacken. Därefter fick nästa grupp av judar först rätta till kropparna i graven, medan Rosenbaum gick runt och kontrollerade att ingen ännu levde.*

Nästa större avrättning ägde rum knappt en månad senare, i juni 1942. Då mördades omkring två hundra judar. Zbigniew Nowak, en av samhällets

polska invånare, vittnade efter kriget om händelsen. Hans berättelse ska sättas samman med det faktum att Wilhelm Rosenbaum tidigare utkrävt en tribut på 1,2 miljoner zloty från *Judenrat*:

> *Denna dag blev Rabkas judar mördade. Före avrättningen samlades de ihop på Tereskas gård. Där rev de sönder de sedlar de ännu hade kvar i remsor så att grusgården blev grön som en gräsmatta om våren. På kvällen denna dag hördes över hela Rabka ljudet från maskingevären, och alla sa med skräck i rösten: Nu avrättar de åter judar hos Teresa.*

En tredje större avrättning ägde rum den 17 juni 1942, också denna gång med hjälp av maskingevär. Hur många judar som under dessa månader mördades i Rabka har inte kunnat fastställas. Kanske handlar det om fem hundra, kanske närmare tusen. Historien om ”Villa Tereska” har givetvis varit känd ända sedan kriget – en ort, en händelse bland tusentals andra i de av nazisterna ockuperade områdena i öst. Samtliga citat här ovan är hämtade ur boken *Mroczne Sekrety Willi Tereska* (”Villa Tereskas gruvliga hemligheter”) som gavs ut år 2009. Författarna Michał Rapta, Wojciech Tupta och Grzegorz Moskal påbörjade för ett antal år sedan ett gymnasiearbete om sin egen ort, och fortsatte senare med efterforskningar och intervjuer med överlevande vittnen.

Skolbyggnaden står idag kvar. Där finns rester av bunkrarna och skjutbanan samt ett monument över Rabkas judar, bestående av bevarade judiska gravstenar. För att få bästa utbyte av ett besök på orten bör man ha med sig guide, förslagsvis från Galiziska judiska museet i Kraków (se sid 114).

1. Łancut
2. Markowa

Podkarpackie – öster om Małopolska

Här fortsätter resan längre österut – mot Podkarpackie, Nedre Karpaterna, ett län strax öster om Małopolska gränsande till Ukraina. Även här finns viktiga minnesplatser att utforska. Staden Łancut, präglad av en månghundraårig judisk närvaro före kriget, och det kontroversiella museet i byn Markowa i namn av familjen Ulma, grundat år 2017, vittnar på skilda sätt om den judiska historien i denna del av Polen.

1 Łancut

Den lilla staden Łancut (cirka 18 000 invånare) ligger en dryg mil öster om länshuvudstaden Rzeszow.

Sitt namn har staden från Landshut i tyska Bayern, då den efter grundandet på 1300-talet huvudsakligen befolkades av tyska invandrare som

Synagogan i Łancut med sina väggmålningar.

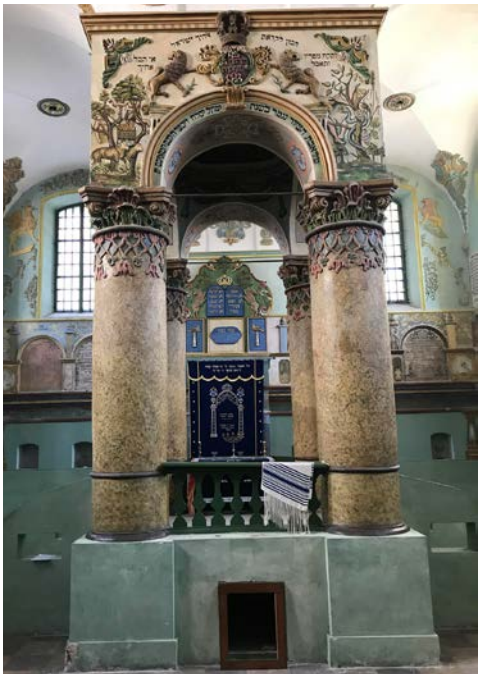

En mäktig läspulpet, *bimah*, har bevarats i synagogan.

den polske kungen bjudit in. Łancut hette under flera århundraden till och med likadant som den tyska staden, innan namnet förpolskades under 1700-talet.

De första judarna bosatte sig här under 1500-talet. En kraftig ökning av den judiska befolkningen skedde sedan under 1700-talet då den polske adelsmannen Stanisław Lubomirski, ägare till det imposanta slott som än idag står kvar i staden, gav judarna privilegier och upplät ett större antal hus runt torget åt judar.

Lubomirski såg i den ökade judiska invandringen en drivkraft för den ekonomiska utvecklingen i regionen. Han finansierade också en ny synagoga i Łancut, uppförd år 1761 intill torget och strax nedanför slottet, sedan den gamla i trä brunnit ned år 1733. Synagogan, som ligger vid korsningen mellan de två gatorna ul. Zamkowa och ul. 3:ego Maja, är kvadratisk och byggd i vad som brukar benämnas östlig barockstil. Dess interiör räknas till de förnämsta som bevarats i Polen. Väggarna har rika

Slottet i Łancut. Foto: Jan Mehlich, Wikimedia.

mångfärgade väggmålningar som frilagts genom omfattande restaurering under 1980-talet. I byggnadens mitt står en monumental *bimah* rest på fyra kraftiga kolumner och med en rikt dekorerad kupol.

Synagogan överlevde kriget tack vare ett ingripande av dåvarande ägaren till slottet, Alfred Potocki, som övertalade tyskarna att släcka den brand de själva anlagt kort efter sin ockupation av staden i september 1939. Till historien hör att denne polske adelsman hade en mycket god relation med den tyska ockupationsmakten som lät inrätta arméns huvudkvarter i slottet. Strax före Röda arméns intåg i staden år 1944 hjälpte också tyskarna Alfred Potocki att på elva järnvägsvagnar föra ut sin omfattande konstsamling till Schweiz där han sedan tillbringade resten av sitt liv. Det ansenliga slottet med sin enormt rikt utsmyckade interiör och stora park anlagd i engelsk stil är en av Polens absolut förnämsta slottsbyggnader, idag ett museum väl värt att besöka.

Vid andra världskrigets utbrott bodde 2 700 judar i Łancut, då motsvarande fyrtio procent av stadens befolkning. Ett tusental av dessa drevs

Ett gravrum har återuppbyggts på den totalt förstörda judiska begravningsplatsen i Łancut över den judiske religiöse ledaren Naftali Horowitz.

i september 1939 av de tyska nazisterna över demarkationslinjen till den del av Polen som den 17 september ockuperats av Sovjetunionen. I december 1940 uppgick den judiska befolkningen till 1 300 personer. När gettot uppfördes år 1942 fördes också judar från omkringliggande område in till staden. Nästan samtliga mördades sedan i förintelselägret i Bełżec.

De två judiska begravningsplatserna i staden, en äldre från 1600-talet belägen vid ul. Moniuszki, och en nyare från 1800-talet belägen vid ul. Traugutta, förstördes nästan fullständigt av de tyska ockupanterna. Ett antal gravstenar och rester av gravstenar som återfunnits finns idag i förrummet till synagogan. På den äldre begravningsplatsen har två gravrum kunnat återskapas efter kriget över två framstående rabbiner som verkat i Łancut; Naftali Horowitz och Eleazar Schapiro. Porten till denna begravningsplats är stängd och om man vill besöka den måste man kontakta Helena Kuzniar som bor på ul. Jagiellońska nr 17 och kan nås på telefon +48 665 368 088.

2 Markowas museum i namn av familjen Ulma

En knapp mil söder om Łancut ligger en liten by vid namn Markowa. Här finns sedan år 2017 ett museum över de judar i området som räddades undan Förintelsen och över de polacker som bidrog till att rädda dem. Anledningen till att detta museum uppstått i just denna by är en hjärtslitande historia, som slutade i brutal tragedi och som direkt anknyter till den svåra diskussionen om den icke-judiska lokalbefolkningens förhållningssätt till sina judiska grannar under kriget: frågan hur man hjälpt eller underlåtit att hjälpa judar, liksom frågan om inhemska medlöpare vid tyskarnas mördande av den judiska befolkningen.

Markowas historia är intressant eftersom invånarna där var några av föregångarna till den kooperativa rörelsen på den polska landsbygden. I början av 1930 grundades ett folkuniversitet i en av grannbyarna och i slutet av 1930-talet publicerades en månatlig tidskrift riktad till kvinnor, *Kobieta Wiejska* (”Landsbygdskvinnan”). Det månghundraåriga tyska inflytandet i byn – ännu under 1900-talet bar en betydande del av invånarna tyska eller förtyskade efternamn – är kanske en av förklaringarna till att Markowa, tillsammans med två grannbyar, var relativt välmående i denna annars mycket fattiga region.

Hans Frank, tyskarnas ståthållare i Generalguvernementet med säte i Kraków, lät åren 1940–1942 ett antal medarbetare, utifrån sin rasistiska övertygelse, genomföra en rasbiologisk och etymologisk undersökning

Museet i Markowa. Foto: Lois GoBe / Alamy Stock Photo.

av invånarna i Markowa. Man granskade husens konstruktion, härledde efternamnens tyska ursprung och undersökte utseendet hos befolkningen, däribland huvudens form. Efter att ha tagit del av resultaten kom Hans Frank till slutsatsen att invånarna i Markowa troligen skulle lämpa sig för att ”förtyskas”. Han försökte förmå dem att skriva upp sig på listan över så kallade folktyskar. Detta lyckades dock inte och Franks ”förtysk-

Markowas museum i namn av familjen Ulma
Muzeum Polaków Ratujących Żydów podczas II wojny światowej im.
Rodziny Ulmów w Markowej
37-120 Markowa 1487
www.muzeumulmow.pl
e-mail: sekretariat@muzeumulmow.pl
tel. +48 17 224 10 15; + 48 17 225 47 75

Öppettider: Tisdag–söndag kl. 10.00–16.00 (november–mars); kl. 10.00–18.00 (april–oktober). Se museets hemsida för exakta öppettider i samband med helgdagar. Grupper bör boka tid för besök minst en vecka i förväg.

ningsprojekt” lades ned. I stället utvecklades i Markowa och det närliggande området ganska snart ett välorganiserat underjordiskt motstånd mot den tyska ockupationen. En av de så kallade Bondebataljonerna i Markowa bestod av hela 74 personer.

Före kriget hade Markowa 4 500 invånare varav 120 personer var judar. Flertalet av dessa bodde mitt i byn inom ett begränsat område som brukade benämnas Kazimierz. Det fanns tre mindre bönehus, men de judiska barnen gick i samma skola som övriga barn i Markowa. Även om judar och icke-judar till största delen levde separata liv var den ytliga bekantskapen naturligtvis allmän liksom den dagliga kontakten dem emellan, inte minst därför att flertalet judar var sysselsatta inom handeln.

Den tyska ockupationsmakten kontrollerade Markowa från sitt kvarter i Łancut. De första månaderna 1942 var samtliga judar i Markowa tvungna att registrera sig för särskilda identitetshandlingar och fördes därmed in i ett särskilt register. Under de efterföljande månaderna skickades majoriteten av byns judar till ett läger i orten Pelkin, för att sedan antingen mördas i ett närliggande skogsområde eller sändas till gaskamrarna i Bełżec. Under en större aktion som genomfördes i juli månad tillfångatogs ett femtiotal judar som mördades i byn. En ny aktion genomfördes i november 1942. Tyskarna gav då order till den lokala brandkåren att genomsöka samtliga hus och lämna ut de judar de kunde finna. Historikerna har inte kunnat fastställa ”resultatet” av denna aktion. Känt är att två judar som försökte fly blev ertappade. Man känner också till två fall där brandmännen var inne i husen men inte upptäckte de judar som gömt sig där.

Historikern Mateusz Szpytma har i sin undersökning kommit till slutsatsen att en av fyra judar som levde i Markowa före kriget gömde sig i byn och att var sjätte jude från Markowa, sammanlagt 21 personer, förmodligen överlevde ockupationen på så sätt. Han konstaterar också att i jämförelse med de judar som höll sig gömda i Warszawa var andelen överlevande nästan dubbelt så stor i Markowa. (2009)

Det mest kända undantaget i detta hänseende, dvs. judar från Markowa som höll sig gömda men som inte överlevde, var två familjer, sammanlagt åtta personer: Saul Goldman och hans fyra söner, vilkas namn inte är kända,

samt Golda Grünfeld och Lea Didner tillsammans med en dotter vars namn inte är känt. Dessa judar hade omhändertagits av den icke-judiska familjen Ulma – som nu alltså fått ge namn åt det nybyggda museet i Markowa.

Familjen bestod av Józef och Wiktoria Ulma och deras sex små barn, Stanisława (Stasia), Barbara (Basia), Władisław (Wladzio), Franciszek (Franus), Antoni (Antos) och Maria (Marysia). De bodde i ett hus på fyrtio kvadratmeter i utkanten av byn. Józef var både bonde och hantverkare. Paret har uppenbarligen tillhört den bildade befolkningen i området. Wiktoria har besökt det ovan nämnda Folkuniversitet i grannbyn. Józef var en inbiten amatörfotograf och lämnade efter sig ett stort antal bilder av livet i byn, av sin familj liksom några av de judar familjen gömde i husets vindsutrymme.

Upptakten till den tragedi som utspelade sig i mars 1944 var att en polsk medborgare i Łancut, Włodzimierz Leś, som kände till att familjen Ulma gömde judar, angav detta till den tyska ockupationsmakten. Leś hade anslutit sig till den av tyskarna upprättade ”Blå polisen”, vars officiella namn var Polska polisen i Generalguvernementet. Tillsammans med medlemmar av det tyska gendarmeriet och ytterligare förmodligen fyra polska medborgare från ”Blå polisen” gav sig Włodzimierz Leś den 24 mars 1944 iväg till Markowa och till familjen Ulmas hus.

Där mördade de först samtliga judar som familjen hållit gömda och därefter alla medlemmar av familjen. Inom loppet av en kvart hade 16 personer mördats. Egentligen mördades ytterligare en person: Wiktoria Ulma var havande i nionde månaden och på väg att föda sitt sjunde barn. ”När vi lade ned Wiktora Ulma i hennes kista för begravning såg jag att hon varit gravid. Barnets huvud och käke hade redan kommit ut ur hennes vagina”, beskrev Franciszek Szylar vid de förhör som ägde rum efter kriget.

Efter morden begärde de tyska gendarmerna fram tre liter vodka och bröd och anordnade en ”fest” innan de återvände till Łancut.

Inne i museet i Markowa finns familjen Ulmas lilla hus återskapat för att besökaren ska få en uppfattning om deras villkor och under vilka knappa förhållanden de åtagit sig att hjälpa de judiska familjerna. Ett antal av familjens tillhörigheter som bevarats finns exponerade, däribland

en bibel som ligger uppslagen med några understrukna rader om den barmhärtige samariten ur Lukasevangeliet.

Hela historien, inklusive den polska ”Blå polisens” agerande, finns återgiven på ett gripande sätt vid museet. Där saknas heller inte information om medborgare i Markowa som efter kriget förhörts misstänkta för att år 1942 ha hjälpt tyskarna leta efter gömda judar i byn.

Trots detta har museet, enligt min mening med rätta, kritiserats av polska historiker. Kritiken bygger på tre grunder: För det första är informationen om polska medborgares negativa agerande synlig enbart för besökare som ger sig tid att läsa vissa dokument som finns i utställningen. Rubrikerna och det mest synbara vid museet, dvs. det som alla besökare omedelbart får ta del av, hänvisar enbart till de hjältemodiga insatserna i byn.

För det andra lyfts polacker i detta under kriget etniskt polsk-ukrainska område fram som hjältar, medan ukrainare som räddade judar förbigås med tystnad.

För det tredje saknar utställningen vad historiker brukar benämna som ”kontextualisering”, dvs. att enskilda händelser sätts in i ett större sammanhang. I fallet med familjen Ulma skulle det innebära att ställa deras insatser i relation till hur delar av lokalbefolkningen i stället samarbetat med de tyska nazisterna. Denna typ av samarbete var en förutsättning för att nazisterna skulle kunna genomföra Förintelsen av Europas judar i sådan omfattning som man gjorde. Det gällde alltså inte bara Polen utan nästan samtliga europeiska länder, också i Västeuropa, där medlemmar av lokalbefolkningen aktivt medverkade till att ”avslöja” judar som höll sig gömda eller aktivt deltog i bortforslandet av judar till gaskamrarna i Förintelselägren.

De senaste 25 åren har en betydande forskning ägt rum i Polen gällande delar av lokalbefolkningens samarbete med de tyska nazisterna i syfte att söka upp judar som höll sig gömda och även delta i mördandet av den judiska befolkningen. Välkända är morden på judarna i den lilla orten Jedwabne nordost om Warszawa. Detta tack vare Thomas Gross bok *Grannar* som beskriver denna händelse och som översatts till ett flertal språk (2001). De polska historikerna Barbara Engelking och Jan Grabowski har

var och en i undersökningar i olika delar av landet visat på omfattningen av detta samarbete mellan de tyska nazisterna och medlemmar av lokalbefolkningen. Samarbetet har enligt dessa historiker varit mest omfattande under krigets slutskede.

I sin bok *Jest taki piękny słoneczny dzien… Losy Żydów szukających ratunku na wsie polskiej 1942–1945* (”Det är en så vacker solig dag… Ödet för judar som sökte räddning på den polska landsbygden åren 1942–1945”), har Barbara Engelking analyserat dokument från 300 rättegångar efter kriget, omfattande 311 fall, och kommit till slutsatsen att bara härvid har minst 2 574 judar utlämnats eller mördats av sina polska grannar (2011).

Jan Grabowski har i sin bok *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejow pewnego powiatu* (”Judejakt – Jakt på judar åren 1942–1945”) undersökt händelseförloppet vid sammanlagt 239 mord på judar som gömt sig i kommunen Dąbrowa Tarnowska norr om staden Tarnów i södra Polen (2011). I flertalet av dessa fall har lokalbefolkningen direkt eller indirekt medverkat till morden.

Den kritik som riktats mot museet i Markowa från bland andra Grabowski och Engelking gäller att man inte exponerar detta sammanhang, som i fallet Markowa med omgivning inte speciellt skiljer sig från de regioner som författarna själva undersökt. Väl dokumenterade är exempelvis morden på judar i byn Gniewczyna enbart två mil från Markowa. Det var i det fallet medlemmar av den lokala polska brandkåren som genomsökte byn och ”samlade in” de judar som höll sig gömda, låste in dem i ett hus alldeles intill prästgården där de torterade dem, rånade dem och förmodligen också våldtog en kvinna, innan judarna överlämnades till det tyska gendarmeriet för avrättning.

Det är idag omöjligt att med säkerhet fastställa hur många judar som antingen direkt mördades av sina polska grannar eller utlämnades till de tyska nazisterna. Enligt polska historikers uppskattningar rör det sig förmodligen om tiotusentals.

Att försöka rädda judar var i Polen, liksom i Ukraina och de baltiska staterna, belagt med dödsstraff av de tyska ockupanterna. Att som familjen Ulma under knappa omständigheter ta hand om två judiska familjer,

sammanlagt åtta personer, var självfallet en heroisk handling som de fick betala med sina egna och sina barns liv.

Det finns förmodligen inget bättre sätt att förklara och synliggöra detta hjältemod än att som vid museet i Markowa visa vad som hände i liten skala på lokal nivå; vad som brukar kallas ”historia underifrån”. Men för att historien inte ska bli förljugen och mytologiserad krävs att hela sanningen och hela sammanhanget exponeras på fullvärdigt sätt. Dit hör det sorgliga faktum att personer som hjälpte judar hade att frukta inte bara de tyska ockupanterna utan också sina egna grannar. Ett faktum som ger dessa personers hjältemod ytterligare en dimension.

Praktisk information

Kommunikationer

Flyg: Lågprisflyg finns till Kraków från Stockholm och Göteborg; till närbelägna Katowice från Stockholm och Malmö. Vid flyg till Katowice kan man beställa transport till Kraków som tar ungefär en timme.

Tåg: Det går självfallet bra att kombinera besök i Kraków med besök i något av de övriga områden som beskrivs i denna guide. Från Warszawa finns exempelvis utmärkta tågförbindelser (ca 2,5 timmar med Intercity: se www.pkp.pl). Från övriga orter i landet bör buss beställas.

Bussbolag

Szwagropol
ul. Klimeckiego 14
30-705 Kraków
www.szwagropol.pl
e-mail: biuro@szwagropol.pl
tel. +48 (12) 652 77 82
mobil: +48 602 379 028

Trans Comfort
ul. Szymonowica
8930-396 Kraków
www.transcomfort.com.pl
e-mail: biuro@transcomfort.com.pl
mobil: + 48 604 272 396
fax: +48 12 269 43 86

TPO Pastuszak
ul. Biskupińska 28
30-732 Kraków
www.pastuszak.com
e-mail: pastuszak@pastuszak.pl
tel./fax: + 48 12 634 2980
tel. + 48 12 423 32 45

Övernattning

Kazimierz (judiska stadsdelen)

Hotel Astoria
ul. Józefa 24
31-056 Kraków
www.astoriahotel.pl
e-mail: biuro@astoriahotel.pl
tel. +48 12 432 50 10

Hotel David
ul. Ciemna 13
31-053 Kraków
www.hoteldavid.pl
e-mail: biuro@hoteldavid.pl
tel. +48 12 619 24 70

Hotel Karmel
ul. Kupa 15
31-057 Kraków
www.karmel.com.pl/
e-mail: hotel@karmel.com.pl
tel. +48 12 430 67 00

Hotel Secesja
ul. Paulińska 24
33-332 Kraków
www.hotelsecesja.pl
e-mail: hotel@hotelsecsja.krakow.pl
tel. +48 12 430 74 64

Gamla stan

Hotel Ascot
ul. Radziwiłłowska
33-026 Kraków
www.hotelascot.pl
e-mail: rezerwacja@hotelascot.pl,
recepcja@hotelascot.pl
tel. +48 12 384 06 06; +48 12 384 06 66

Hotel Classic
ul. świętego Tomasza 32
31-014 Kraków
www.hotel-classic.pl
e-mail: hotel@hotel-classic.pl
tel. +48 12 424 03 03

Hotel Maksymilian
ul. Karmelicka 36
31-128 Kraków
www.hotelmaksymilian.pl
e-mail: group@hotelmaksymilian.pl
tel. +48 12 341 44 93

Hotel Pollera
ul. Szpitalna 32
31-024 Kraków
www.pollera.com.pl
e-mail: rezerwacja@pollera.com.pl
tel. +48 12 422 10 44

Hotel Ibis
ul. Pawia 15
31-154 Kraków
www.accorhotels.com/sv/hotel-7161-ibis-krakow-stare-miasto/index.shtml
e-mail: h7161@accor.com
tel. +48 12 355 29 00

Övriga

Hotel Ibis budget
ul. Pawia 11
31-154 Kraków
www.accorhotels.com/sv/hotel-7161-ibis-krakow-stare-miasto/index.shtml
e-mail: h7161@accor.com
tel. +48 12 355 29 50

Hotel Vienna House Easy Cracow
ul. Przy Rondzie 2
31-547 Kraków
www.viennahouse.com/pl/easy-cracow
e-mail: info.easy-cracow@viennahouse.com
tel. +48 12 299 00 00

Hotel Tarnovia
ul. Kościuszki 10
33-100 Tarnów
www.hotel.tarnovia.pl
e-mail: recepcja@hotel.tarnovia.pl
tel. +48 14 630 03 50

För gruppreservationer:

Grażyna Depukat
e-mail: g.depukat@hotel.tarnovia.pl
tel. +48 14 630 03 50

Lublin-regionen

Ju längre österut man färdades i Polen före andra världskriget, desto mer dominerande blev judisk kultur. I Lublin-regionen fanns flera orter där den judiska befolkningen utgjorde över 70 procent. Tre nazistiska förintelseläger i det ockuperade Polen – Majdanek, Sobibór och Bełżec – förlades därför till denna region. Staden Lublin är idag en självklar utgångspunkt för studieresor till Förintelsens minnesplatser. Här finns mycket goda möjligheter att få pedagogisk hjälp och guidning såväl vid besök i själva staden som under en rundresa i regionen. En resa där inte enbart Förintelsen står i centrum, utan också Lublins starka judiska och mångkulturella historia under mer än fem århundraden.

En betydande del av Polens judar var bosatta i landets östra och sydöstra delar. Här fanns därför en långvarig och mycket rik judisk kulturtradition. Vid början av 1900-talet fanns i regionen hela elva städer där andelen judiska invånare uppgick till minst 70 procent. I staden Izbica, belägen sydost om Lublin, var cirka 95 procent av befolkningen judisk före andra världskrigets utbrott. I detta område kan man besöka flera mindre städer där den judiska befolkningen dominerade och stora delar av bebyggelsen från tiden före kriget finns bevarad.

Polen var före andra världskriget en multinationell och mångkulturell stat. 40 procent av landets befolkning tillhörde olika minoriteter, varav den största – den ukrainska – utgjorde hela 16 procent. Andelen judar var knappt 10 procent. Dessutom fanns i landet vitryssar, litauer, tjecker, ungrare och invandrade grupper längre österifrån. Särskilt de östra delarna av Polen uppvisade stark kulturell mångfald. Ett studiebesök i Lublin-regionen ger därför möjlighet att studera hur detta mångkulturella samhälle fungerade, hur det bröts ner och hur minnet av det idag förvaltas. Kvar finns på flera platser, vid sidan av de katolska kyrkorna, ortodoxa och uniatiska grekisk-katolska kyrkor. De senare har en ortodox ritual men erkänner den romerske påvens överhöghet. I Lublin står en vacker uniatisk träkyrka på Aleja Warszawska 71. Den stadsdel i Lublin som bär namnet Tatary vittnar om att här en gång i tiden också fanns en muslimsk minoritet. I staden Zamość söder om Lublin fanns en gång dessutom en betydande armenisk minoritet.

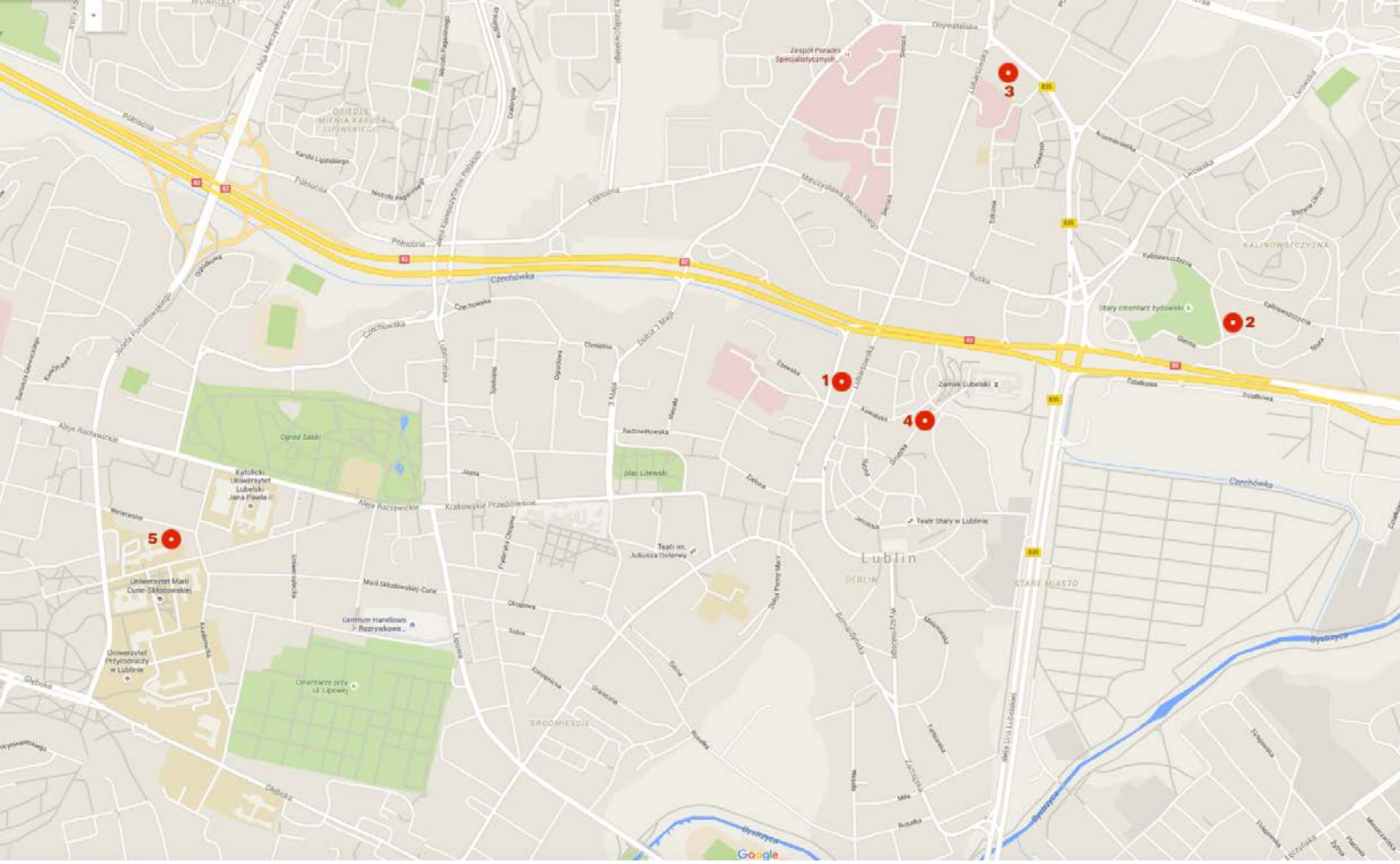

1 Synagogan Chevra Nosim

2 Gamla judiska begravningsplatsen

3 Talmudskolan Jesziwas Chachmej

4 Organisationen Brama Grodzka

5 Föreningen Studnia Pamięci

Lublin

Staden Lublin var före andra världskriget en av de viktigaste städerna i det judiska Polen. Vid krigets utbrott levde 42 000 judar här, drygt 30 procent av befolkningen. De traditionella judiska stadsdelarna bredde ut sig på ömse sidor om slottet. Idag vittnar ett parkområde på ena sidan och en stor öppen plats på den andra om hur den judiska befolkningen förintades. I dagens Lublin finns endast ett femtiotal judar.

Lublin var under flera århundraden, från och med år 1580, den stad i Polen där den judiska ”riksdagen” – *Vaad arba aratsot* (De fyra ländernas råd) – samlades. Under århundraden var staden också ett av Europas viktigaste centra för högre judiska Talmudskolor och boktryckerier. I denna

Lublin före andra världskriget med slottet i centrum och den judiska staden nedanför.

stad utspelar sig flera av den judiske författaren och Nobelpristagaren Isaac Bashevis Singers romaner och noveller, däribland den välkända *Trollkarlen från Lublin*. Singer föddes år 1902 och växte upp i Biłgoraj söder om Lublin, en stad med vilken flera av hans första böcker är förbundna.

En månad efter ockupationen av Lublin den 18 september 1939 upprättade tyskarna det första tvångsarbetslägret för judar i staden. År 1941 upprättades ett getto, som dock aldrig blev helt stängt. Den 16 och 17 mars 1942 inleddes med Aktion Reinhardt den fysiska likvideringen av Lublins judiska befolkning. Judarna togs i grupper från gettot till en plats som benämns Dödsplatsen. Därifrån gick transporterna till förintelselägret Bełżec drygt tio mil söderut. Av Lublins judar beräknas närmare 30 000 ha mött döden i lägret. Ett nytt getto upprättades i stadsdelen Majdan i stadens östra delar, där sedan också koncentrations- och förintelselägret Majdanek (KL Lublin) anlades. Majoriteten av de judar från Lublin som inte mördats i Bełżec sköts ihjäl den 3 november 1943, då de tyska nazisterna i hela Lublin-distriktet genomförde vad man själva benämnde *die Erntefest*, skördefesten. Under två dagar mördades med maskingevär sammanlagt 42 000 judar i Majdanek samt på orterna Trawniki och Poniatowa.

1 Synagogan Chevra Nosim

Före kriget fanns i Lublin fler än hundra synagogor och judiska bönehus. Av dessa finns bara ett enda bönehus bevarat, Chevra Nosim på Lubartowska-gatan 10. Synagogan som inte längre används är inhyst på andra våningen i detta hus. Ingång från gården till hus nummer 8. Synagogan är dock enbart öppen på söndagar. Säkrast är att inför ett besök kontakta någon person på Jesziwas Chachmej, som är beläget på samma gata (se sid 163). Inte långt ifrån Chevra Nosim, på den breda öppna plats som delar gatan i två körfält, finns också ett monument över offren från gettot i Lublin.

2 Gamla judiska begravningsplatsen

Denna begravningsplats med anor från 1400-talet är en av de äldsta bevarade i Polen. Här finns också några av de äldsta bevarade gravstenarna (*matsevas*). I likhet med de flesta judiska begravningsplatser i regionen är den belägen på en höjd i staden, mellan ul. Sienna och ul. Kalinowszczyzna. Gamla begravningsplatsen används inte längre. Inte långt därifrån ligger Nya begravningsplatsen, intill ul. Walecznych.

Byggnaden där Jesziwas Chachmej var inhyst.

3 Talmudskolan Jesziwas Chachmej

Så sent som år 1930 invigdes den sista Talmudskolan i Lublin, Jesziwas Chachmej, som kom att räknas till de viktigaste i världen. Här fanns ett Talmudbibliotek omfattande över tio tusen böcker. Efter kriget användes den imposanta byggnaden av Medicinska akademin, men återbördades senare till Polens judiska församling. Den har idag restaurerats och gjorts om till hotell – Hotel Ilan – som kan ta emot större grupper, även skolklasser. I en del av byggnaden finns också ett bönehus. Det är till hotellet, dess reception eller marknadsavdelning man bör vända sig för såväl bokning av rum som besök till bönehuset.

Jesziwas Chachmej
ul. Lubartowska 85
20-123 Lublin
www.hotelilan.pl
e-mail: recepcja@hotelilan.pl
tel. +48 81 745 03 47
e-mail: marketing@hotelilan.pl
tel. +48 81 478 50 61

4 Organisationen Brama Grodzka

Brama Grodzka är namnet på en av Lublins äldsta stadsportar. Den ligger i den del av Gamla stan varifrån man tar sig ut till slottet, och därmed till den del av staden där de judiska kvarteren tidigare var belägna. Därför har den också kallats Judiska porten. I våningarna ovanför själva porten och i intilliggande byggnader finns sedan år 1992 en av staden finansierad organisation/institution som heter just Brama Grodzka. Dess uppgift är att förvalta minnet av det judiska Lublin som inte längre existerar. Under de drygt två decennier som gått sedan institutionen grundades har dess medarbetare gjort ett fantastiskt arbete med att skapa ett museum och arkiv över det tidigare judiska Lublin. Man genomför bland annat en systematisk inventering av vilka som bott i varje hus i de judiska kvarteren och man har samlat in vittnesmål från sammanlagt 6 000 personer, idag spridda över hela världen. Dessa vittnesmål finns i det stora ljudarkivet i Brama Grodzkas lokaler, tillsammans med en utställning benämnd ”Lublin. Minnet av en plats”. Vid sidan av arbetet med museet och arkivet bedriver man också ett intensivt utbildningsarbete med workshops för skolungdomar och studerande från såväl Polen som andra länder.

Om museet i Majdanek med sina filialer Sobibór och Bełżec anordnar workshops om själva Förintelsen (se sid 168), så är Brama Grodzkas workshops mer inriktade på den judiska historia som fanns dessförinnan, före upprättandet av getton och transporterna till förintelselägren. Brama Grodzka vill också belysa det judiska livet i regionen. Studiegrupper som kommer till Lublin kan därför även, via institutionen, delta i workshops

Organisationen Brama Grodzka
Ośrodek Brama Grodzka – Teatr NN
ul. Grodzka 21
20-112 Lublin
www.teatrnn.pl
tel. +48 81 532 58 67

För workshops som organiseras på engelska, se:
www.teatrnn.pl/brama-edukacja/en/workshops/

För kontakt med utbildningsavdelningen:
edukacja@tnn.lublin.pl

som innefattar någon eller några av de mindre orter som beskrivs i denna guide. Utöver en 3D-modell av Lublin före kriget har man exempelvis skapat en modell av en av de många judiska småstäder, *shtetls*, som tidigare fanns i trakten – Józefów Biłgorajski. En annan av de workshops som erbjuds utgår från Isaac Bashevis Singers böcker.

Brama Grodzka arbetar sedan flera år tillbaka med ett projekt där man sammanför polska och polsk-judiska ungdomar, ett samarbete som samtidigt står öppet för ungdomar och skolor från andra länder.

På hemsidan finns utförlig information om Brama Grodzkas verksamhet. Det är väl värt att kontakta denna ideella förening inför ett besök i Lublin-regionen.

5 Föreningen Studnia Pamięci (”Minnets brunn”)

Minnets brunn är en ideell förening som i sina stadgar slagit fast att man ska verka för utbildning om Förintelsens historia och dess minne. Man organiserar studieresor och workshops. De personer som ingår i föreningen har gedigen kunskap och man samarbetar med såväl Brama Grodzka och museet Majdanek som Institutionen för judaistik vid Lublins största universitet, Marie Curie-universitetet.

Minnets brunn är därför en förening som skolgrupper kan vända sig till för att få hjälp med att ”sy ihop” ett helhetsprogram under vistelsen i Lublin-regionen. I mån av resurser ställer de också gärna upp med en guide som följer med er under besök på platser utanför staden Lublin.

Föreningen Studnia Pamięci
Stowarzyszenie Studnia Pamięci
ul. Weteranów 6/3
20-038 Lublin
www.facebook.com/studniapamieci/
e-mail: stowarzyszenie@studnia.pamieci.org
tel. +48 692 637 847

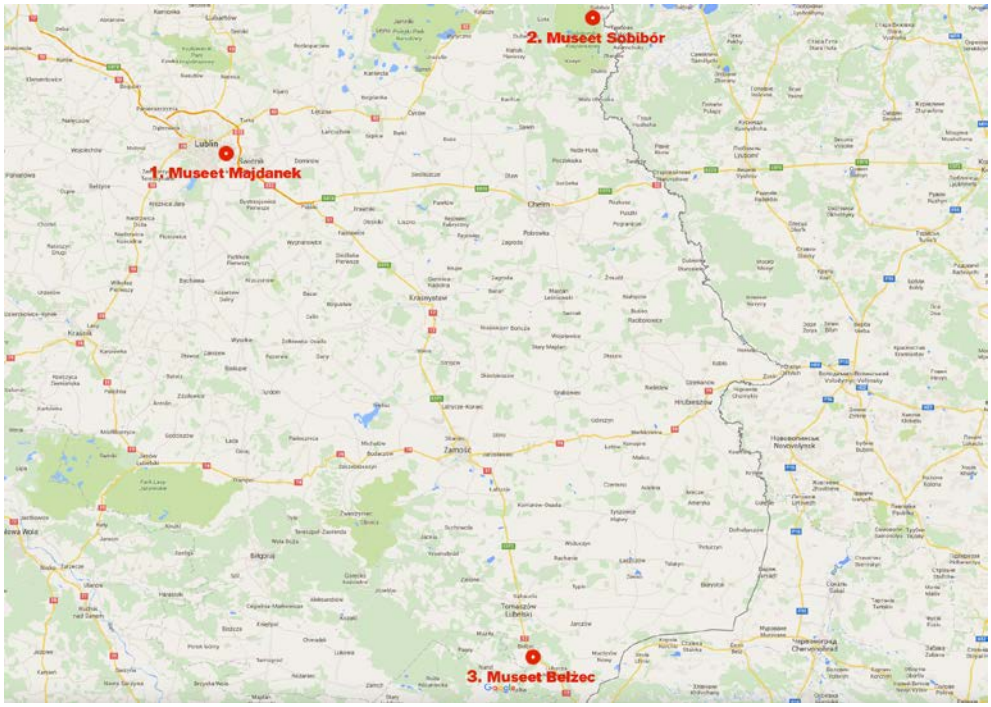

Regionkarta
1. Museet Majdanek
2. Museet Sobibór
3. Museet Bełżec

Förintelselägren

I Lublin-distriktet upprättade nazisterna sammanlagt tre förintelseläger: Majdanek i staden Lublin, Bełżec drygt tio mil söderut och Sobibór beläget cirka tio mil åt nordöst, alldeles intill staden Włodawa. Lublin-distriktet blev därmed en gigantisk begravningsplats för judar från hela Europa.

1 Museet Majdanek

Majdanek (på tyska KL Lublin) var såväl koncentrations- som förintelseläger. När det byggdes hösten 1941 benämndes det *Kriegsgefangenenlager* och var avsett för sovjetiska krigsfångar. Redan i mars 1942 fattades sedan beslut om att lägret skulle byggas ut för att kunna ta emot 150 000 fångar. Tanken var att det i takt med nazisternas framgångar i kriget i öst skulle

Bevarad barack med krematorium i museet Majdanek.

växa till Europas största koncentrationsläger. Alla dessa planer förverkligades dock inte på grund av bakslagen i kriget mot Sovjetunionen. Sammanlagt beräknas 150 000 personer ha placerats i lägret. Enligt den senaste forskningen avrättades 78 000, varav 59 000 judar.

Hela det stora område – 90 hektar – som lägret Majdanek utgjorde ingår idag i museet Majdanek med ett tjugotal bevarade baracker, varav en del används för utställningar. För att komma dit följer man vägen mot Zamość.

Museet Majdanek har också sedan flera år en mycket väl utbyggd avdelning för undervisning av såväl polska som utländska grupper. Museets direktör Tomasz Kranz är en av de polska historiker som engagerat sig i den offentliga diskussionen om Förintelsen, med tonvikt på pedagogiska frågor samt museers och minnesplatsers betydelse för att förvalta det historiska minnet. Genom museets hemsida kan man köpa en bok på drygt hundra sidor utgiven av Kranz, *Educational visits to the state museum at Majdanek*. Den är en utmärkt handledning för lärare som förbereder studieresor. På samma hemsida finns även den kortare broschyren *Educational activities*, utgiven av museet.

I båda dessa skrifter liksom på hemsidan, under fliken ”Education”, ges uttömmande information om vilka aktiviteter museet och dess erfarna personal kan erbjuda såväl polska som utländska studiegrupper. Utöver

guidning handlar det om workshops, från tre timmar upp till flera dagar, alltid baserade på det rika material som finns i museets samlingar. Möjlighet finns också att ordna möten med överlevande från Majdanek.

Museet Majdanek
Państwowe Muzeum na Majdanku
Droga Męczenników Majdanku 67
20-325 Lublin
www.majdanek.eu
e-mail: centrum@majdanek.eu
tel: +48 81 710 28 36

Utbildningsavdelningen, e-mail: pedagogika@majdanek.eu
Kontaktperson: Jolanta Laskowska,
e-mail: j.laskowska@majdanek.eu, mobil: +48 663 742 760.

Öppettider: kl. 9.00–17.00 (april – oktober); kl. 9.00–16.00 (november – mars). Se museets hemsida för exakta öppettider i samband med helgdagar.

2 Museet Sobibór

Förintelselägret i Sobibór var det tredje läger för industriellt mördande som de tyska nazisterna upprättade (efter Chełmno nad Nerem och Bełżec). Det var ett rent förintelseläger med gaskamrar och krematorier. Från april 1942 till dess lägret likviderades i oktober 1943 mördades här, enligt den senaste forskningen, 176 000 judar. Tidigare har man bedömt att 250 000 judar bragtes om livet i Sobibór. I en polsk monografi över lägret utgiven år 2011 uppskattades offren till så många som 300 000. Detta visar hur svårt det är att i läger som Sobibór och Bełżec, där nästan all lägerdokumentation förstördes, säkert fastställa antalet offer.

Vid ett uppror i Sobibór i oktober 1943 kunde tre hundra fångar, ledda av några sovjetiska krigsfångar, bryta sig ut och fly under stark beskjutning från de tyska vakterna. Merparten stupade på det minfält som omgav lägret. Flera av dem som tog sig förbi minorna hanns dock upp av tyska trupper och sköts ihjäl. En del av dem som lyckades fly in i skogen förråddes senare av den polska lokalbefolkningen. Hur många går inte att säga säkert. Andra polacker gav i stället hjälp och skydd åt flyktingarna. Enligt de

Minnets allé i museet Sobibór. Varje sten bär namn av en människa som mördats i lägret.

överlevandes vittnesmål fick de flesta av dem någon form av hjälp av lokalbefolkningen. Antalet kända överlevande har fastställts till 61 personer.

Nazisterna gjorde allt för att utplåna spåren efter sig. Dagens minnesplats består därför av ett skogsområde och en äng med upprättade monument. Museet Sobibór, en filial till Majdaneks museum, är föråldrat men genomgår en total förnyelse. Bland annat uppförs en helt ny utställningsbyggnad. De senaste åren har också omfattande arkeologiska undersökningar inletts. På grund av renoveringsarbetet är museet tills vidare stängt för besökare. För närmare information hänvisas till museets hemsida.

Museet Sobibór
Muzeum Byłego Obozu Zagłady w Sobibórze
Oddział Państwowego Muzeum na Majdanku
Stacja Kolejowa Sobibór 1
22-200 Włodawa
www.sobibor-memorial.eu
e-mail: muzeumsobibor@wp.pl
tel. +48 82 571 98 67

Öppettider: kl. 09.00–17.00 (april – oktober); kl. 09.00–16.00 (november – mars).

Minnesmärket i museet Bełżec.

3 Museet Bełżec

Bełżec var liksom Sobibór ett rent förintelseläger, där människor fördes direkt från avlastningsplatsen till avklädningsplats och gaskamrar. Kropparna grävdes ner i massgravar. Bełżec blev förintelselägret för judar från framför allt de sydöstra delarna av dåvarande Polen, vilka innefattar stora områden av dagens Ukraina. Det var i bruk från mars 1942 till december samma år. Under denna korta period mördades här, enligt aktuella uppskattningar, mellan 435 000 och 500 000 judar samt ett okänt antal romer och sinti. Man vet med säkerhet att ett par tusen romer avrättades i det arbetsläger som fanns före förintelselägret. Likvideringen av lägret inleddes redan i november 1942 då massgravarna grävdes upp och kropparna brändes på bål. Detta pågick till april 1943 då man brände ner hela lägret för att utplåna alla spår.

Dagens moderna monument vid museet Bełżec hör till de kanske mest gripande av alla minnesmärken över Förintelsen i det ockuperade Polen. Museet Bełżec är en filial till Majdaneks museum.

Museet Bełżec
Muzeum i Miejsce Pamięci w Bełżcu
Oddział Państwowego Muzeum na Majdanku
ul. Ofiar obozu 4
22-670 Bełżec
www.belzec.eu
e-mail: muzeum@belzec.eu
tel. +48 84 665 25 10

Öppettider: kl. 09.00–18.00 (april–oktober);
kl. 09.00–16.00 (november–mars).
Utställningen: kl. 09.00–17.00 (april–oktober);
kl. 09.00–16.00 (november–mars).

Se museets hemsida för exakta öppettider
i samband med helgdagar.

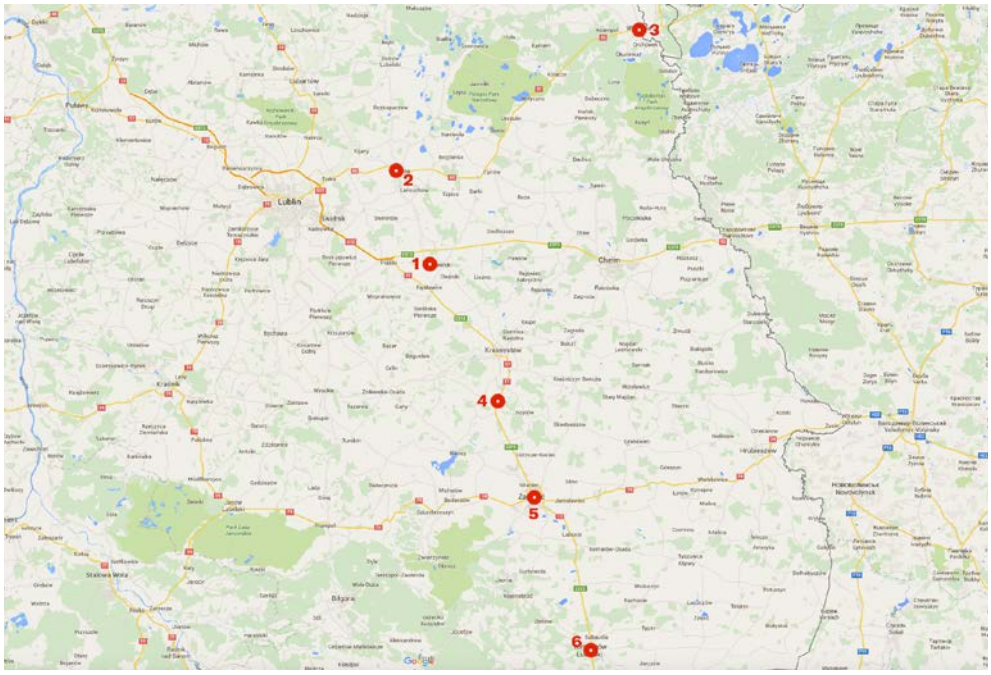

Regionkarta
1. Trawniki
2. Łęczna
3. Włodawa
4. Izbica
5. Zamość
6. Tomaszów Lubelski

Judiska minnesplatser i regionen

De allra flesta av Lublin-regionens småstäder var före kriget så kallade *shtetls*, där den judiska befolkningen oftast dominerade. Den studiegrupp som väljer att utöver Lublin och museet Majdanek besöka antingen Sobibór eller Bełżec har därför på sin bussväg möjlighet att uppleva flera andra betydande judiska minnesplatser. Här följer en kortfattad beskrivning av några av dessa och de studiebesök som kan göras på respektive ort.

1 Trawniki och Erntefest (”Skördefesten”)

Till museet Sobibór kan man från Lublin ta sig antingen via riksväg 82, som passerar staden Łęczna, eller via riksväg 12 (E373) mot staden Chełm och därifrån via väg 812 norrut. Chełm var före kriget en viktig judisk ort i regionen.

Den som väljer den senare vägen – till eller från Sobibór – passerar också en liten ort som heter Trawniki. För att komma dit svänger man av från riksväg 12 söderut, två eller tre kilometer beroende på vilken avtagsväg man tar.

Namnet Trawniki är, liksom Poniatowa som omnämns nedan, förbundet med ett massmord under Förintelsen. Sammanlagt beräknas 42 000 judar på olika orter ha avrättats under två dagar i november 1943, uppradade nakna och mördade med maskingevär eller andra skjutvapen invid en grävd ravin. Den 3 november genomfördes dessa massmord i Majdanek i Lublin samt i Trawniki. I Majdanek beräknas 18 000 judar har skjutits ihjäl, i Trawniki 10 000. Dagen efter genomfördes massmorden på 14 000 individer i Poniatowa, där samtidigt tusentals sovjetiska krigsfångar avrättades.

På alla dessa tre orter hade tidigare uppförts arbetsläger. Det första lägret i Trawniki inrättades redan hösten 1939 och var då avsett för polska krigsfångar. I samband med Operation Barbarossa och Tysklands invasion av Sovjetunionen blev det ett läger också för ryska krigsfångar. Senare omvandlades det till arbetsläger för judar. Från och med juli 1941 upprättades inom ramen för lägret i Trawniki också ett speciellt utbildningsläger för SS (*SS-Ausbildungslager*). Den ”utbildning” som gavs gällde att delta i massmördande. Under tiden fram till januari 1943 beräknas 1 200 tyska SS-soldater ha genomgått denna träning. Eftersom utbildningslägret anlades vid samma tidpunkt som det tyska anfallet på Sovjetunionen, och vid samma tid då Trawniki kom att fungera som uppsamlingsläger för sovjetiska krigsfångar, kom också många ukrainare, letter och litauer hit; personer som ”filtrerats ut” som villiga kollaboratörer bland krigsfångarna. En del av dessa ”utbildade” icke-tyskar kom senare att spela en framträdande roll i flera av de rena förintelselägren, däribland Sobibór, Bełżec och Treblinka.

I första hand kom dock Trawniki att fungera som läger för judar. Det var främst judar från gettot i Warszawa som fördes hit. Även ett par av de tyska företag som bedrev sin verksamhet inne på gettoområdet flyttade till Trawniki. Redan våren 1942 började också judar från andra delar av

Europa skickas till orten. En stor omflyttning från gettot i Warszawa ägde rum i april 1943, i samband med tyskarnas ”rensning” av gettot efter upproret. Under några dagar i slutet av månaden skickades närmare 4 000 judar från Warszawa till Trawniki.

Mördandet den 3 november 1943 inleddes klockan fem på morgonen och pågick utan avbrott hela dagen. Det skedde inför ögonen på den polska lokalbefolkningen och tyskarna gjorde inga speciella ansträngningar för att dölja det. En del av Trawnikis invånare kunde därför bevittna det makabra händelseförloppet från sina lägenheter eller vindar. Jan Cieslinski, ett av dessa ögonvittnen, återgav vid en av rättegångarna efter kriget vad han sett:

> *Jag såg hela mördandet, från början till slut, då jag tillsammans med några andra personer befann mig enbart några tiotals meter från mordplatsen … tidigare hade judar från lägret på order av tyskarna tvingats gräva ett sicksackformat dike som var ungefär hundra meter långt, två meter djupt och en meter brett. Judarna drevs från lägret i riktning mot detta dike. En bit därifrån tvingades de klä av sig nakna, varefter de med slag drevs vidare fram till dikets kant. Där stod två maskingevär med vilka man sköt dem. Gevären drogs sedan tillbaka något medan man drev fram nästa led av judar. Så fortgick det tills man fyllt hela diket med lik. Man mördade också med pistoler. Under hela mördandet lät tyskarna högljudd musik strömma ut ur högtalare för att skottlossningen och judarnas skrik inte skulle höras.* (Lenarczyk & Libionka 2009)

Efter massmordet tvingade tyskarna överlevande judar att gräva upp liken och bränna dem på upplagda järnvägsrälsar. Liken staplades på varandra och täcktes med ved som dränktes in med bensin och tändes på.

Under 1960-talet upprättades i Trawniki ett minnesmonument över morden. Inskriptionen berättade dock inte om mord på judar, utan om massmord på människor av olika europeiska nationaliteter.

Sedan år 2001 finns i Trawniki en ny inskription som klargör att offren var judiska.

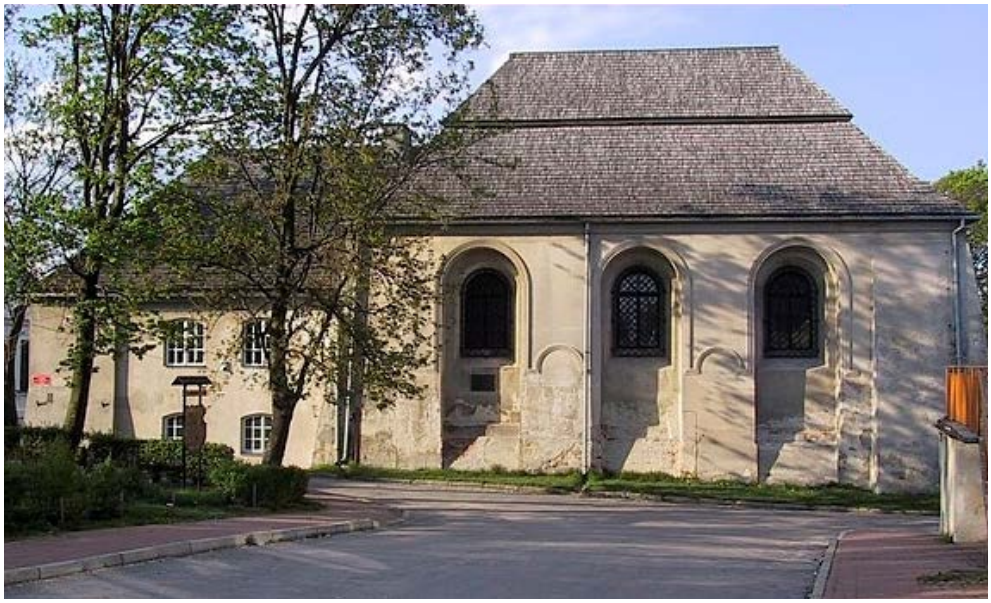

Stora synagogan i Łęczna.

2 Łęczna

Denna stad på vägen till Sobibór är utan tvekan, vad gäller byggnader och stadsplanering, en av Polens bäst bevarade *shtetls*. 53 procent av stadens 2 300 invånare före kriget var judar. De allra flesta mördades i Sobibór. De sista judarna bragtes om livet i själva staden i april 1943.

Utöver den kvarvarande judiska bebyggelsen runt Rynek II (Torget) finns en synagoga med unika bevarade inventarier, däribland ett *aron hakodesh* (Toraskåp) med Torarulle samt en mäktig *bimah* (läspulpet). Vid sidan av synagogan finns också den byggnad – idag bibliotek – som före kriget var den judiska läroanstalten för Talmudstudier, *Bet Hamidrash*, i staden. Vi kan tyvärr inte förflytta oss tillbaka till svunnen tid. Staden Łęczna ger däremot en unik möjlighet att se lämningar från en judisk *shtetl*. Staden kan därför bli utgångspunkt för att studera det judiska livet och den judiska kulturen i denna del av Europa.

Stora synagogan i Włodawa.

3 Włodawa

Staden som före kriget hade 9 000 invånare, varav 5 650 judar enligt folkräkningen, är belägen vid gränsen till Vitryssland och alldeles norr om den polska gränsen till Ukraina. Sobibór ligger strax söder om staden. I Włodawa finns några av de bäst bevarade synagogorna i Polen. Stora synagogan är en imponerande byggnad i två plan från slutet av 1700-talet. Den uppfördes med hjälp av bland annat en stor donation från den polska adelsfamiljen Czartoryski. Synagogan förstördes av tyskarna och användes fram till år 1970 som lagerplats, men renoverades sedan fram till år 1986. Flera inventarier hade då bevarats, också från en äldre synagoga. Här finns därför en rik utrustning, bland annat ett Toraskåp i nybarockstil.

Vid sidan av Stora synagogan finns den så kallade Mindre synagogan (Mała Synagoga) från 1700-talet kvar. Den renoverades under åren 1983-1999. Tidigare hade den efter kriget använts som lagerlokal. Till det sevärda hör här de väl frilagda freskerna på väggarna.

Judiska begravningsplatsen i Izbica. Minnesbyggnad med väggar av *matsevas*, gravstenar.

4 Izbica

Staden ligger på väg från Lublin mot Zamość och Bełżec. Fram till första världskriget var dess befolkning till närmast hundra procent judisk. Under mellankrigstiden förändrades befolkningens sammansättning något, men andelen judar uppgick år 1939 ändå till över 90 procent. Av dessa 3 000 judar har troligen enbart 14 överlevt Förintelsen. Då Izbica låg längs den järnväg som förband Sobibór i norr med Bełżec i söder gjordes staden av tyskarna till så kallat genomgångsläger för judar, inte bara från Polen utan också från Tyskland, Tjeckien, Slovakien och Österrike. Under loppet av några få månader år 1942 beräknas mellan 12 000 och 14 000 judar från dessa länder ha skickats till Izbica för att sedan avrättas antingen i Sobibór eller i Bełżec. En stor massavrättning ägde rum på stadens judiska begravningsplats den 2 november 1942. Mellan 1 000 och 2 000 judar beräknas då ha skjutits och fösts ner i massgravar.

Delar av denna begravningsplats är idag renoverad. Där finns också ett monument och en gravsten över en ännu levande jude från staden Zamość. Under kriget förlorade en ung judisk pojke vid namn Jakob Hersh Griner sina föräldrar och sin syster. Han själv överlevde kriget då han togs

Torget i Zamość med rådhuset i fonden.

om hand av en polsk familj. Han antog också denna familjs namn och blev Grzegorz Pawłowski. Han fick en katolsk uppfostran och studerade till präst. Som sådan utvandrade han sedan till Israel där han än idag tjänstgör som präst i staden Jaffa. I Israel återfann han sin bror, Chaim Griner, som också överlevt kriget. Tillsammans har de två bröderna – den ene kvar i den judiska religionen, den andre katolsk präst i Israel – bekostat det monument till minne av alla mördade judar i Izbica som nu står på den judiska begravningsplatsen. Intill monumentet finns den gravsten över sig själv som Grzegorz Pawłowski, född Jakob Hersh Griner, låtit resa med inskriptionen: ”Jag lämnade mina släktingar i deras dödsstund, för att tjäna Gud och Människorna. Nu återvänder jag till orten för deras martyrdöd.”

5 Zamość

Zamość, belägen 75 kilometer sydost om Lublin, är en av Polens vackraste och mest unika städer. Den anlades på jungfrulig mark under andra hälften av 1500-talet av en av landets rikaste adelsmän, Jan Zamoyski, tillika Polens kansler. Han anlitade den italienske arkitekten Bernardo Morando för att skapa en ideal stad – *città ideale* – enligt renässansens tankar. Resul-

tatet är imponerande och den gamla stadskärnan står där än idag så som den byggdes. Jan Zamoyski, som vid sidan av kungen var landets mäktigaste politiker och ofantligt rik, var också en högst välutbildad man med studier bakom sig i både Tyskland och italienska Padova. Han tillhörde dessutom den för sin tid vidsynta och mot oliktänkande toleranta polska adeln. Till ”sin stad” inbjöd han därför olika minoriteter: armenier, greker, ruser (ukrainare) och judar. Vid sidan av de katolska kyrkorna byggdes här en armenisk och en grekisk-ortodox kyrka samt en imponerande synagoga, också den i renässansstil. Om den judiska invandringen till Polen alltsedan 1400-talet hade dominerats av de ashkenaziska judarna, bjöd Jan Zamoyski nu in judar från Turkiet, Italien och Holland tillhörande den sefardiska gruppen. Det är troligen orsaken till att den judiska upplysningsrörelsen Haskalah blev stark i Zamość under 1800-talet – i bjärt kontrast till den övriga regionen där chassidismen dominerade.

Vid andra världskrigets utbrott var 12 000 personer eller 45 procent av stadens invånare judar. Staden liksom det övriga området ockuperades av Tyskland i början av september 1939. Under ett par veckor från och med den 26 september var Zamość dock under sovjetisk ockupation. När de sovjetiska trupperna sedan, enligt överenskommelse med den tyska ockupanten, drog sig tillbaka följde närmare 8 000 av stadens judar med dessa trupper över gränsen. Då flertalet av dem stannade i städerna strax bortom gränsen föll de likväl offer för den nazistiska Förintelsen när Tyskland i juni 1941 invaderade Sovjetunionen. Liksom de judar som stannat kvar i hemstaden mötte de döden i Bełżec strax söder om Zamość. Ortnamnen på flera av minnesstenarna i Bełżec vittnar om hur många judar från just den nuvarande ukrainska sidan av gränsen som mördats där.

Synagogan och Judiska fonden
Fundacja Ochrony Dziedzictwa
Żydowskiego
ul. Pereca 14
22-400 Zamość
www.zamosc.fodz.pl
tel. +48 84 639 00 54

Judiska begravningsplatsen i Tomaszów Lubelski.

I Zamość har en del av de gamla judiska kvarteren, runt Rynek Solny (Salttorget), behållit sin stadskaraktär än idag. Den stora synagogan är renoverad och öppen för besökare. Här drivs också ett kulturcentrum på initiativ av Judiska fonden, en rikstäckande verksamhet för att bevara Polens judiska kulturarv.

Från Zamość härstammade en av de mest kända polsk-judiska författarna, Isaac Leib Peretz (1852–1915), som brukar anses vara en förgrundsgestalt inom litteraturen på jiddisch. Hans pjäs *Natt på marknadsplatsen* utspelar sig på torget i födelsestaden Zamość.

6 Tomaszów Lubelski

Staden ligger mitt emellan Zamość och Bełżec. Här liksom på många andra orter finns endast ett fåtal rester av den judiska begravningsplatsen kvar. Denna, som ligger på ul. Starozamojska, är stängd och för att komma in måste man be om nyckeln i ett av husen som ligger strax intill. På platsen står också ett nytt minnesmärke. Den som stannar till i Tomaszów Lubelski bör även besöka den stora ortodoxa kyrka som ligger mitt i staden och som nu återbördats till stadens ortodoxa församling och renoveras.

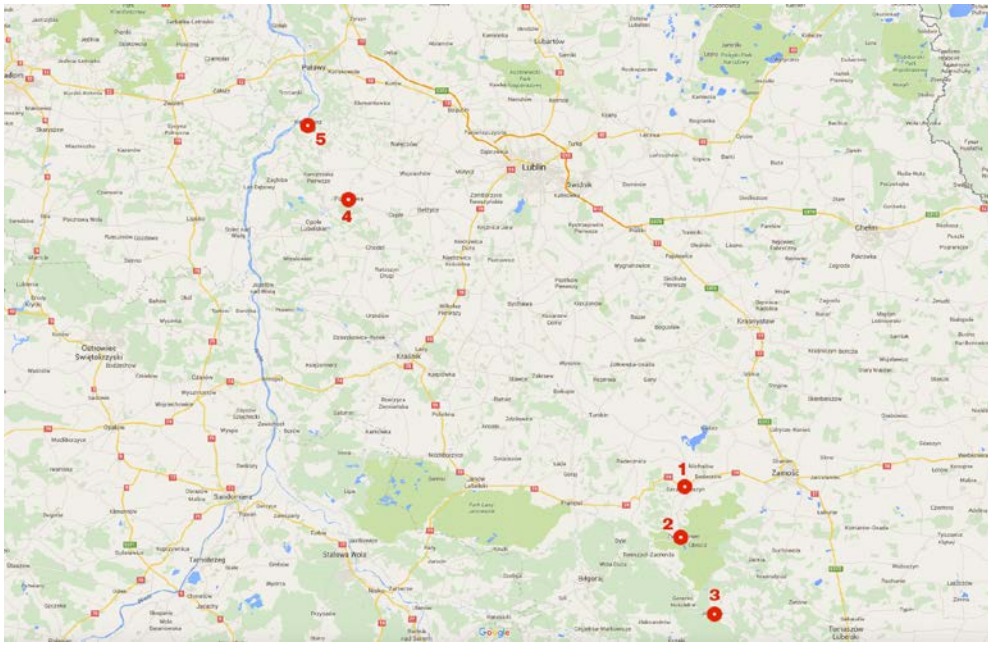

Regionkarta
1. Szczebrzeszyn
2. Zwierzyniec
3. Józefów
4. Poniatowa
5. Kazimierz Dolny

Andra intressanta orter i regionen

Det är svårt att hitta någon stad i Lublin-regionen som inte har en judisk historia. Men inte alla platser bär spår av tiden före Förintelsen. Ibland kan lämningarna vara svårare att finna än i de städer som beskrivits ovan, och vissa orter ligger kanske lite mer utanför en lättplanerad rutt med Lublin som startpunkt. Här nämns dock några som kan passa in i planeringen.

1 Szczebrzeszyn

I staden Szczebrzeszyn var före kriget 40 procent av cirka 3 500 invånare judar. En stor del av dem mördades på ett bestialiskt sätt inne på den judiska begravningsplatsen. De flesta av stadens övriga judar förintades i Bełżec. Få judar från Szczebrzeszyn överlevde kriget. Kvar finns den byggnad som var synagoga – idag bibliotek och kulturcentrum – samt rester av den judiska begravningsplatsen, som tillhör de äldsta i landet.

Synagogan i Szczebrzeszyn. Idag kulturcentrum.

Med Szczebrzeszyn är också ett känt vittnesmål från Förintelsen förbundet: läkaren Zygmunt Klukowskis dagbok. Klukowski, som tillhörde den polska underjordiska motståndsrörelsen, beskriver i dagboken från åren 1939–44 livet i staden och de tyska nazisternas förföljelse av judar, ofta i detalj. Boken finns utgiven i engelsk översättning (1993). Klukowski insamlade under kriget också ett betydande material om tyskarnas agerande i hela regionen och om motståndsrörelsen. Han deltog som vittne vid en av Nürnbergrättegångarna. På grund av sitt engagemang i motståndsrörelsen arresterades han av de kommunistiska makthavarna i Polen efter kriget. Under 1950-talet dömdes han för denna sin aktivitet till ett mångårigt fängelsestraff. Han frigavs dock år 1956 efter den polska Oktoberrevolutionen och det politiska töväder som inträffade då Stalin inte längre fanns i livet. Han fick upprättelse genom ett politiskt beslut som klargjorde att han aldrig varit fiende till den polska staten. Också hans son Tadeusz, avrättad år 1953 för att ha tillhört den fortsatta antikommunistiska underjordiska rörelsen, upprättades postumt.

2 Zwierzyniec

Staden Zwierzyniec, strax söder om Szczebrzeszyn, grundades en gång i tiden, liksom Zamość, av Jan Zamoyski. Här låg ett av hans jaktresidens. Staden är belägen invid ett naturreservat, och om man reser från Zamość eller Bełżec går färden hit genom reservatet. Under Förintelsen var denna ort en så kallad uppsamlingsplats eller Umschlagplatz för judar som sedan fördes till förintelselägret i Bełżec. Idag finns enbart en liten del av den judiska begravningsplatsen kvar. Den ligger inhägnad på en äng invid järnvägslinjen i utkanten av staden.

3 Józefów

Staden Józefów, också den anlagd av Zamoyski, var under lång tid ett centrum för judiskt boktryckeri. Böcker härifrån exporterades över hela Europa och mer än hälften av stadens judiska befolkning, som utgjorde en majoritet, beräknas ha levt på boktryckeri. Det var bland annat här som Polisbataljon 101, beskriven av Christopher Browning i boken *Helt vanliga män* (2001), genomförde sina massavrättningar. På platsen för den avrättning som Browning skildrar finns ett minnesmärke. Józefows tidigare synagoga är idag bibliotek. I stadens utkant finns en del av den bevarade judiska begravningsplatsen. Man når hit genom att följa väg 853 mot Biłgoraj.

4 Poniatowa

Poniatowa var före kriget en betydande mindre industristad. På industriområdet i stadens utkant och strax därintill upprättade nazisterna läger för judar och sovjetiska krigsfångar. Än idag står delar av stängslen kvar i skogen och längs en av gatorna inne på det stora tidigare industriområdet. I Poniatowa mördades 14 000 judar den 3 och 4 november 1943. Deras kroppar föstes ner i massgravar. Senare grävdes de upp och brändes på bål i syfte att utplåna spåren. Ett minnesmärke över de mördade judarna står idag på den gröna platsen framför infarten till fabriksområdet. Sammanlagt 24 000 sovjetiska krigsfångar beräknas ha varit inhysta i fabrikshallar eller under bar himmel. Få tros ha överlevt.

Judiska begravningsplatsen i Kazimierz Dolny.

5 Kazimierz Dolny

Kazimierz Dolny belägen invid floden Wisła grundades redan på 1300-talet av kung Kazimierz Wielki, av vilken staden alltså fått sitt namn. Idag är den, på grund av sin arkitektur och sitt läge i ett böljande landskap, en av Polens stora turistattraktioner. Före kriget var cirka hälften av Kazimierz invånare judar. Under 1800-talet var staden centrum för judiska konstnärer. Nästan samtliga judar avrättades i juni 1942. Enligt historikerna överlevde enbart en jude, Berek Cytryn, Förintelsen i staden.

Delar av de gamla judiska kvarteren finns bevarade runt Mały Rynek (Lilla torget). Likaså den lilla synagogan där ett mindre gästhem idag är inhyst. Den judiska begravningsplatsen ligger på en av stadens många höjder, på vänster sida av den väg som går mot ovan nämnda Poniatowa.

Praktisk information

Kommunikationer

Flyg: Lublin har en flygplats i Świdnik strax utanför staden. Lågprisflyg avgår två gånger i veckan från Stockholm. I övrigt avgår lågprisflyg till Warszawa från flera städer i Sverige.

Tåg från Warszawa: Intercity med flera dagliga förbindelser från Warszawa tar 2,5 timmar. Se www.pkp.pl.

Bussbolag

"StanTrans" Stanisław Ziemichód
ul. Pułaskiego 24
20-461 Lublin
www.stantrans.pl
e-mail: przewozy@stantrans.pl
tel. +48 81 744 33 26
mobil: +48 601 238 075

Kamel Travel
ul. Sławinkowska 108
20-810 Lublin
www.kameltravel.pl
e-mail: biuro@kameltravel.pl
tel. +48 81 746 99 14
mobil: +48 504911113

GTS EuroBus
ul. Tumidajskiego 18/43
20-247 Lublin
www.przewozy-lublin.pl
e-mail: gtseurobus@wp.pl
mobil: +48 693 023 939,
+48 81 747 54 04

ABI Adam Bielecki
ul. Wertera 20
20-713 Lublin
www.abi.lublin.w.interia.pl
e-mail: abi.lublin@interia.pl
tel. +48 81 527 61 50
mobil: +48 502 053 030

Övernattning

Hotel Campanile
ul. Lubomelska 14-16
20-072 Lublin
www.campanile-lublin.pl
e-mail: lublin@campanile.com
tel. +48 81 531 84 00

Hotel Grand
ul. Krakowskie Przedmieście 56
20-002 Lublin
www.lublinianka.com
e-mail: grandhotel@lublinianka.com
tel. +48 81 44 66 100

Hotel Ilan
85 Lubartowska Str.
20-123 Lublin
www.hotelilan.pl
e-mail: recepcja@hotelilan.pl
tel. +48 81 745 03 47, +48 81 478 50 60,
+48 81 478 50 63

Hotel Lublin
ul. Podzamcze 7
20-126 Lublin
www.hotel-lublin.pl
e-mail: info@hotels-lublin.pl
tel: +48 81 747 44 07, +48 601 799 386

Hotel Młyn
Al. Racławickie 23A
20-034 Lublin
www.hotel-mlyn.lublin.pl
e-mail: recepcja@hotel-mlyn.lublin.pl
tel: +48 81 536 70 20

Hotel Victoria
ul. Narutowicza 58/60
20-016 Lublin
www.hotel.victoria.lublin.pl
e-mail: info@hotel.victoria.lublin.pl
tel. +48 81 532 70 11-13

Referenser

Adama Czerniakowa dziennik getta Warszawskieg 6 IX 1939 – 23 VII 1942 (Opracowane Marian Fuks) (1983). Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukow.

Browning, Christopher R. (2001). *Ordinary men. Reserve police batallion 101 and the final solution in Poland.* London: Penguin books.

Dawidziuk, Liliana (2008). *Podgórze – a guide to Podgórze.* Kraków: Vis-à-vis.

Duda, Eugeniusz (2003). *The Jewish Kraków. Przewodnik po zabytkach i miejscach pamięci.* Kraków: Vis-a-Vis.

Dziennik Hansa Franka. Okupacja i ruch Oporu 1939–1945 w dzienniku Hansa Franka. Tom 1–2 (1972). Warszawa: Książka i Wiedza.

Engelking, Barbara (2011). *Jest taki piękny słoneczny dzien… Losy Żydów szukających ratunku na wsie polskiej 1942–1945.* Warszawa: Polish Center for Holocaust Research Association.

Engelking, Barbara, Jacek Leociak (2013). *Getto Warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście.* Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagladą Żydów.

Grabowski, Jan (2011). *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942-1945. Studium dziejow pewnego powiatu.* Warszawa: Polish Center for Holocaust Research Association.

Gross, Jan Tomasz (2001). *Neighbors: The destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Jankowski, Stanislaw M. (2009). *Karski. Raporty Tajnego Emisariusza.* Poznań: Rebis.

Klukowski, Zygmunt (1959). *Dziennik z lat okupacji Zamoszczysny 1939–1944.* Lublin: Lubelska Spółdzielnia Wydawnicza.

Klukowski, Zygmunt (1993). *Diary from the years of occupation 1933–1944.* Chicago: University of Illinois Press.

Krakowski, Shmuel (2007). *Das Todeslager Chełmno/Kulmhof. Der Beginn der Endösung.* Yad Vashem: Wallstein.

Krall, Hanna (1982). *Hinna före Herren Gud.* Stockholm: Norstedts.

Lenarczyk, Wojciech, Dariusz Libionka (2009). *Erntefest zapomniany epizod Zagłady.* Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

Longerich, Peter (2010). Holocaust. *The Nazi persecution and murder of the Jews.* London: Oxford University Press.

Longerich, Peter (2011). *Heinrich Himmler. A Life.* London: Oxford University Press.

Mieszkowska, Anna (2007). *Matka Dzieci Holocaust. Historia Ireny Sendlerowej.* Warszawa: Warszawskie Wydawnicstwo Literackie MUZA SA.

Moskal, Grzegorz, Michał Rapta, Wojciech Tupta (2009). *Morczne Sekrety Willi Tereska.* Wadowice: Wydawnicstow Grafikon.

Olczak-Ronikier, Joanna (2011). *Korczak. Próba biografii.* Warszawa: WAB.

Ouaknin, Marc-Alain (2002). *Chasydzi.* Warszawa: Wydawca Cyklady.

Pankiewicz, Tadeusz (1995). *Apteka w gecie krakowskim.* Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Picker, Henry (1976). *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier.* Stuttgart: Seewald Verlag.

Singer, Isaac (1995). *Trollkarlen från Lublin.* Stockholm: Månpocket.

Szpilman, Władysław (2000). *Pianista.* Warszawa: ZNAK. (Första utgåva 1946.)

Szpytma, Mateusz (2009). *The risk of survival.* Warszawa – Kraków: Instytut Pamieci Narodowej.

Uris, Leon (1962). *Mila 18.* Stockholm: Forum.

Willenberg, Samuel (2000). *Revolt in Treblinka.* Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny.

Övrig litteratur i urval

Aly, Götz, Susanne Heim (2002). *Architects of annihilation.* New York – London: Weidenfeld & Nicolson.

Bauer, Yehuda (2001). *A history of the Holocaust.* New York: Franklin Watts.

Browning, Christopher R. With a contribution by Jürgen Matthäus (2004). *The origins of the final solution. The evolution of Nazi jewish policy 1939–1942*. London: Arrow Books.

Buber, Martin (1994). *Droga człowieka według nauczania chasydów.* Warszawa: ZNAK. (Orig. *The way of man according to the teaching of Hassidism*)

Buber, Martin (1995). *On Judaism.* New York: Schocken Books.

Edelman, Marek (2013). *The ghetto fights.* Warsaw 1943–1945. London: Bookmarks. (Första engelska utgåva 1946.)

Friedländer, Saul (2007). *The years of extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945.* New York: Harper Collins.

Hilberg, Raul (1990). *Die Vernichtung der europäischen Juden.* Band 1–3. Franfurt am Main: Fischer Verlag.

Jankowski, Stanislaw M., Thomas E. Wood (1994). *Karski. How one man tried to stop the Holocaust.* New York: John Wiley & Sons Inc.

Johnsson, Peter (2010). *Polen i historien.* Stockholm: Carlsson.

Johnsson, Peter (2011). *The Holocaust and Poland. From repressed memory and fear to an open society.* Baltic Worlds.

Paulsson, Gunnar S. (2002). *Secret city. The hidden Jews in Warsaw, 1940–1945.* New Haven: Yale University.

Piper, Franciszek, Teresa Świebocka (red.) (2011). *Auschwitz.* The Auschwitz/Birkenau State Muzeum in Oświęcim.

Ringelblum, Emanuel (1983). *Kronika getta Warszawskiego wrzesien 1939 – styczeń 1943.* Warszawa: Czytelnik.

Sienkiewicz, Witold (red.) (2010). *Atlas Historii Żydów w Polsce.* Warszawa: Demart.

Skibinska, Alina (2011). *Zagłada domu Trynczerów.* Warszawa: Polish Center for Holocaust Research Association.

Tollet, Daniel (1992). *Histoire des juifs en Pologne du XVI siècle à nos jours.* Paris: Presses universitaires de France.

Zarembina, Natalia (2012). *Obóz śmierci. The camp of death.* Warszawa: Reprint Edipresse. (Första polska utgåva 1942.)